

Geen poot aan de grond

Toegang tot land voor lokale boeren in Oost-Duitsland

Bryan van Alebeek
Bachelorthesis GPM

Geen poot aan de grond

Toegang tot land voor lokale boeren in Oost-Duitsland

Auteur:

B.H.H.A. van Alebeek
s4346467

Begeleider:

Dr. ing. R. Dankert

Bachelorthesis Geografie, Planologie & Milieu (GPM)
Faculteit der Managementwetenschappen
Radboud Universiteit Nijmegen
Augustus 2016

Samenvatting

De vraag naar land is sinds het uitbreken van de voedsel- en financiële crisis in 2007/2008 flink gestegen. Er is een *global land rush* ontstaan, die wordt gekenmerkt door buitenlandse en binnenlandse investeerders, overheden en elitegroepen die de controle over steeds grotere hoeveelheden land overnemen voor de productie van voedsel, veevoer, biobrandstoffen of andere goederen (Margulis, McKeon & Borras, 2013, p. 2). Als gevolg van de *land rush* ontstaan verschillende problemen, te weten landgrabbing, landconcentratie en ontoegankelijkheid van land voor jonge ondernemers. Kenmerkend voor landgrabbing is het verkrijgen van land via middelen buiten de markt om, zogenaamde *extra economic coercion*, zoals dwang, corruptie en 'de kleine lettertjes' in contracten. Landconcentratie is daarentegen een meer neutrale term voor het proces waarin grondeigendom zich concentreert in steeds minder handen. Hoewel vaak wordt gedacht dat dit soort problemen zich uitsluitend in ontwikkelingslanden in de *Global South* voordoen, hebben Van der Ploeg, Franco en Borras (2015) bevonden, dat de landproblemen tegenwoordig ook in Europa spelen.

In de literatuur vinden we tot dusver slechts weinig onderzoek naar de verschijningsvormen van de *land rush* in een 'Westerse' context. De doelstelling bij dit onderzoek luidt daarom:

De theorie over landproblemen verder ontwikkelen in een 'Westerse context', door na te gaan welke factoren de toegang tot land binnen de Europese Unie beperken.

Om deze doelstelling te verwezenlijken, staat de volgende vraagstelling centraal in dit onderzoek:

Op welke manieren wordt de toegang tot land voor boeren in de Europese Unie beperkt?

Om die vraag te beantwoorden, wordt allereerst gefocust op de volgende zes deelvragen:

1. Welke belangen spelen bij de toegang tot land?
2. Welke middelen hebben boeren om toegang te verkrijgen tot land?
3. In welke mate ondervinden boeren problemen bij de toegang tot land?
4. Welke externe actoren beperken de toegang tot land?
5. Met welke middelen beperken deze externe actoren de toegang tot land voor boeren?
6. In hoeverre speelt politiek beleid op verschillende overheidslagen een rol bij de toegang tot land?

Theorie

Een centraal begrip binnen de *land rush* literatuur is de *commodificatie* van land, wat inhoudt dat land in toenemende mate wordt ontkoppeld van zijn 'levensondersteunende' eigenschappen en nog louter als handelswaar wordt beschouwd. Nauw verbonden met commodificatie is het begrip *financialisering*, dat duidt op de inbedding van land in het financieel-kapitalistische systeem. Binnen dit systeem wordt land niet zozeer gewaardeerd om zijn productieve waarde, maar veel meer om zijn speculatieve waarde als een object om geld in te beleggen.

In de *land rush* literatuur kunnen grofweg twee theoretische hoofdstromingen worden onderscheiden. Het *human rights* perspectief biedt vooral een bruikbaar kader om grootschalige (internationale) landacquisities op ethische gronden te evalueren, maar schiet tekort in het analyseren van machtsrelaties en politieke processen die bepalen in welke mate men de mensenrechten kan waarborgen bij landdeals. Normatieve responses, zoals richtlijnen en *codes of conduct*, leiden in zichzelf immers niet tot verandering (Wisborg, 2013).

Political economy benaderingen schenken wel expliciete aandacht aan de machtsrelaties die bestaan binnen de markt voor land, die altijd wordt beïnvloed door instituties, wetten en regelgeving (McMichael, 2009a). Twee begrippen staan centraal binnen *political economy*: aan de economische kant vormt schaarste een centraal begrip, ofwel de vraag wie toegang heeft tot productiemiddelen; binnen de politieke component staat macht centraal, ofwel de vraag wie de meeste controle heeft over de markt.

Een handzame politiek-economische theorie voor de analyse van de *land rush* is de *food regime theory*. De kern achter deze theorie is dat economische, sociale, culturele, ecologische en (geo)politieke relaties zich in de geschiedenis steeds tijdelijk stabiliseren rondom een zekere 'hegemoniale macht'. In een dergelijk *food regime* vloeien de handelsstromen hoofdzakelijk in de richting van deze hegemoniale macht, die de markt bovendien zo kan reguleren, dat deze in zijn eigen voordeel werkt (Winders, 2009). Verschillende auteurs onderscheiden sinds het einde van de vorige eeuw een nieuw *food regime*, waarin de hegemoniale macht lijkt te liggen bij grote transnationale financiële instituties en de agribusiness.

Binnen het nieuwe *food regime* lopen handelsstromen niet langer van staat tot staat, maar vormen ze een complex mondiaal systeem, dat lokaal zowel tot in- als uitsluiting leidt. Voor Sassen (2014) zijn juist deze randen van het systeem, de *systemic edge*, interessant, omdat onder het huidige *food regime* steeds vaker plaatsen zijn van uitsluiting van de lokale bevolking. Volgens Harvey (2003) moet die *systemic edge* zich echter steeds verschuiven en nieuwe plaatsen aan zich binden om de groei van het kapitalisme te kunnen blijven waarborgen. Bij deze verschuiving treedt commodificatie op en ontstaan nieuwe uitsluitingen, zoals men recent ook kan observeren in de Europese, en met name Oost-Duitse landbouwsector, die in dit onderzoek is onderzocht.

Landbouwgrond wordt door de verschuiving van de *systemic edge* steeds meer ingesloten binnen het kapitalistisch-financiële systeem, waarbij nieuwe concurrenten toetreden tot de grondmarkt en de toegang tot land voor boeren (die buiten 'het systeem' vallen) verder wordt beperkt. De toegang tot land is echter geen directe, eenduidige relatie van actor naar hulpbron, maar wordt gemedieerd door de toegang tot andere factoren, voornamelijk de toegang tot kapitaal, macht en informatie, en het lokaal geldende institutionele kader van instanties en wetten, die een invloed hebben op de grondmarkt.

Methoden

In dit onderzoek is intensief kwalitatief onderzoek gedaan naar de landproblemen in de Oost-Duitse deelstaat Brandenburg. Deze casus werd geselecteerd als een *deviant case*; zelfs in het weinig corrupte en institutioneel goed ontwikkelde Duitsland zou volgens verschillende bronnen landgrabbing plaatsvinden (o.a. Herre, 2013; Börnecke, 2013; Schumann, 2013). De implicaties die zich lokaal voordoen, zouden daarmee meer inzicht kunnen verschaffen in de landproblemen in de rest van de Europese Unie.

De voornaamste bron van data-verzameling waren diepte-interviews met uiteenlopende actoren: grote en kleine lokale boeren, ambtenaren, politici, lobbygroepen en zelfs een bedrijf dat

onderdeel was van een investeerdersmaatschappij. De interviews zijn vervolgens geanalyseerd middels een *grounded theory approach*, waarbij zo open mogelijk naar de data is gekeken en inductief de belangrijkste concepten en relaties zijn blootgelegd. In deze fase van het onderzoek zijn de empirische bevindingen uit de interviews ondersteund met statistische gegevens en wetenschappelijke en journalistieke literatuur over de Oost-Duitse grondmarkt.

Resultaten: institutioneel kader

Kort na de val van de Muur werd de BVVG verantwoordelijk gesteld voor de privatisering van voormalige staatsgronden. Er is echter veel kritiek op de werkwijze van de BVVG, omdat deze de grondprijzen onnodig zouden opdrijven. De BVVG schrijft inderdaad gronden uit middels een veilingssysteem, dat een prijsopdrijvend effect veroorzaakt (Hüttel, Odening, Kataria & Balmann, 2013) en ook bij de directe verkoop van land wordt een systeem gebruikt, dat volgens sommige critici te hoge prijzen berekent in vergelijking met andere taxaties (Forstner & Tietz, 2013). De BVVG moet echter handelen binnen strikt vastgestelde politieke kaders, daar het een openbare instantie is en geen verkapte staatssteun mag verlenen.

Hetzelfde argument geldt voor de EU, die haar Gemeenschappelijke Landbouwbeleid heeft hervormd om de inmenging van het EU-beleid in de kostprijsontwikkeling weg te nemen. Het gevolg is echter dat er een aparte markt is ontstaan van *Zahlungsansprüche*, die recht verlenen op subsidies, maar ook extra kosten met zich meebrengen voor boeren en de subsidies concentreren in enkele handen.

Naast instanties zijn er ook tal van wetten van toepassing op de Brandenburgse grondmarkt. De meest relevante zijn het *Grundstücksverkehrsgesetz*, *Landpachtverkehrsgesetz*, *Reichsiedlungsgesetz* en het *Erbrecht*. Investeerders kennen echter de mazen in de wet en weten de belemmeringen die van deze wetten uitgaan feilloos te omzeilen. Brandenburg zou er daarom voor kunnen kiezen om de wetgeving aan te passen, maar ervaring met wetswijzigingen in andere deelstaten, tonen aan dat een aanpassing van de wet een grote juridische en politieke uitdaging vormt. Daarentegen biedt de huidige wetgeving redelijk wat handvaten om de toegang tot land voor kleine en lokale boeren te verbeteren, maar is een deel van het huidige probleem dat de geldende wetgeving niet goed wordt toegepast door of bekend is bij de lokale ambtenaren.

Landproblemen staan niet erg hoog op de agenda van politici, aangezien de landbouwsector politiek en economisch gezien geen prioriteit kent. Om desondanks druk te kunnen uitoefenen op de politiek, kunnen boeren zich aansluiten bij verschillende lobbygroepen. Bovendien vinden bottom-up ook steeds meer initiatieven plaats, die hand-en-spandiensten, bijvoorbeeld het delen van machines, tussen lokale bedrijven organiseren of tot de oprichting van *Siedlungsgemeinschaften* leiden, die groot opkopen en vervolgens in kleinere percelen doorverpachten aan (biologische) boeren. Politieke verandering lijkt daarmee bottom-up bereikbaarder dan top-down.

Conclusie & discussie

Alle ontwikkelingen in Brandenburg lijken een regionale mix te vormen, die de intrede van investeerders op de Oost-Duitse grondmarkt faciliteert of zelfs bevordert. Welke factoren in welke mate van invloed zijn, valt echter moeilijk te bepalen. Wanneer we Brandenburg vergelijken met andere Europese landen, zien we immers niet één factor, behalve de lage grondprijs, duidelijk naar voren komen in alle gevallen. Het ontstaan van landproblemen gerelateerd aan de *land rush* kan daarom in het algemeen worden verklaard aan de hand van een regionale samenkomst van economische, demografische, politieke en sociaal-culturele aspecten, waarbij een lage grondprijs de

eerste voorwaarde lijkt te zijn. Over de 'Westerse context' waarin landproblemen in Europa zich voordoen, kan worden geconcludeerd dat de toegang tot land in sterke mate binnen wettelijke kaders wordt bepaald. Het gaat er in deze context echter niet zozeer om buiten de wet of de markt gronden te verwerven, maar eerder om de gaten in het institutionele kader te vinden, waarmee men legaal steeds meer land kan opkopen.

In welke richting de *land rush* zich precies gaat ontwikkelen is moeilijk te voorspellen, maar wel kan gesteld worden, dat het hedendaagse kapitalisme wordt gekenmerkt door concentratie, schaalvergroting en mechanisatie. De genoemde landproblemen zijn daarmee in zekere mate inherent verweven met de kapitalistische economie en we zullen daarom een compromis moeten vinden in het spanningsveld tussen grootschalige bedrijven gericht op efficiënte en lage kosten enerzijds, en kleinschalige, lokale en biologische boeren met aandacht voor kwaliteit en gezondheid anderzijds. Daarbij moet ook worden gezocht naar mogelijkheden om de nadelige gevolgen van deze concentratieprocessen zo veel mogelijk te mitigeren, zodat de Europese plattelandsbevolking niet te afhankelijk wordt van enkele investeerders, die vanuit hun kantoren op honderden kilometers afstand kunnen besluiten wat er gebeurt met het land.

Voorwoord

Het schrijven van een bachelorthesis lijkt wel een beetje op het bedrijven van landbouw. Net zoals een boer een zaadje plant, dat ontkiemt en opbloeit tot een groot gewas, begint men de bachelorthesis met enkel een idee, dat in de loop der tijd steeds meer vorm moet krijgen. Uit een idee ontstaat een onderzoeksvoorstel, het onderzoeksvoorstel mondt uit in veldwerk, en uiteindelijk wordt het hele proces samengevat in een onderzoeksverslag. Die ontwikkeling van idee naar verslag vindt echter niet zomaar plaats, daarvoor is hard werk nodig. Ploegen, zaaien, maaien en oogsten; de scriptieschrijver moet net als de boer veel werk verzetten om het beste resultaat te krijgen. Maar hoe goed men ook zijn best doet, het succes van de oogst hangt uiteindelijk ook af van externe factoren. Daarom wil ik hier eerste enkele mensen bedanken, voor u begint met het lezen van mijn bachelorthesis.

Wetenschappelijk onderzoek staat of valt natuurlijk met de verzameling van goede data. Aangezien in dit onderzoek is gekozen voor kwalitatief onderzoek gebaseerd op diepte-interviews, bestaat goede data niet zonder de medewerking van de vele respondenten die ik gedurende mijn veldwerk in Brandenburg heb mogen spreken. Ik werd telkens zeer gastvrij en open ontvangen, waarvoor ik alle respondenten erg dankbaar ben. Vooral de boeren ben ik dankbaar voor het delen van hun ervaringen en de enthousiaste rondleidingen die ik heb gekregen door alle bedrijven.

In het bijzonder wil ik hier meneer Lehnert van het *Bündnis Junge Landwirtschaft* bedanken, voor zijn hulp om in contact te komen met verschillende jonge boeren in Märkisch-Oderland, en mevrouw Sennewald van de *Bauernverband Märkisch-Oderland*, voor haar fanatieke medewerking en het regelen van een aantal interviews met grotere boerenbedrijven.

Een eervolle vermelding is daarnaast op zijn plaats voor de familie Webert, waar ik gedurende mijn veldwerk een uitstekend onderkomen had, voorzien van alle gemakken. Ook professor Jan-Douwe van der Ploeg, verbonden aan de leerstoelgroep rurale sociologie op de Wageningen UR, verdient mijn dankbaarheid voor het delen van zijn eigen onderzoekservaringen ter voorbereiding op het veldwerk.

Tot slot wil ik deze kans benutten om mijn scriptiebegeleider, Ritske Dankert, te bedanken voor zijn uitvoerige begeleiding en kritische feedback gedurende het gehele onderzoeksproces. Zijn opmerkingen waren altijd scherp en hebben zeker bijgedragen aan de kwaliteit van dit onderzoek. Meneer Dankert stond altijd open voor vragen, dacht mee bij problemen en reageerde duidelijk en snel. Tijdens de feedbacksessies wist je altijd precies wat je aan meneer Dankert had, wat mij persoonlijk een erg fijn gevoel gaf en mijn motivatie voor deze scriptie zeker heeft bevorderd.

Het is mede dankzij al deze mensen dat mijn bacheloronderzoek uiteindelijk veel beter is verlopen dan ik ooit had verwacht. Ik ben dan ook trots om na maanden van hard werken hierbij mijn bachelorscriptie aan u te presenteren. Laat het u smaken!

Bryan van Alebeek

Berlicum, 8 augustus 2016

Inhoudsopgave

Samenvatting	III
Voorwoord	VII
Inhoudsopgave	VIII
Lijst van afkortingen	X
1. Inleiding	1
1.1 Projectkader	1
1.2 Doel- en vraagstelling	2
1.3 Wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie	3
1.4 Leeswijzer	4
2. Theorie	5
2.1 Human rights	5
2.2 Political economy	6
2.2.1 Drie vormen van schaarste	6
2.2.2 Macht als relatie tussen verschillende actoren	8
2.3 Food regime theory	9
2.4 Accumulation by dispossession	11
2.5 Conceptueel model	12
3. Methoden	16
3.1 Algemene onderzoeksaanpak	16
3.2 Dataverzameling	17
3.3 Data-analyse	17
4. Casus	19
4.1 Brandenburg in de DDR	19
4.2 Brandenburg na de Wende	21
4.3 Brandenburg nu	22
5. Resultaten	25
5.1 Meer concurrentie van buitenaf	26
5.1.1 De ene concurrent is de andere niet	26
5.1.2 Investeerders zijn niet geliefd	27
5.1.3 Rationalisering met onredelijke gevolgen	29

5.2 Wie neemt het bedrijf over?	30
5.2.1 Demografische ontwikkelingen bemoeilijken de generatiewissel	30
5.2.2 Erfgenamen willen vooral geld zien	31
5.2.3 Veel hordes voor jonge boeren	32
5.2.4 Wie land wil, moet van zich laten horen	33
5.3 De grote wisseltruc: omschakeling na de Wende	34
5.3.1 De BVVG neemt het over van de THA	35
5.3.2 Prijsopdrijving en de BVVG	36
5.4 Investeerders kennen de mazen in wet	37
5.4.1 Grundstücksverkehrsgesetz	38
5.4.2 Landpachtverkehrsgesetz, Reichsiedlungsgesetz en Erbrecht	39
5.5 Politieke veranderingen zijn niet gewild	41
5.5.1 Politici praten over de landbouw als Don Quichot over windmolens	41
5.5.2 De keerzijde van de Europese landbouwsubsidies.....	43
5.5.3 Wetswijzigingen gaan niet over één nacht ijs	44
6. Conclusie	46
6.1 Deelvraag 1: Welke belangen spelen bij de toegang tot land?	47
6.2 Deelvraag 2: Welke middelen hebben boeren om toegang te verkrijgen tot land?	47
6.3 Deelvraag 3: In welke mate ondervinden boeren problemen bij de toegang tot land?	48
6.4 Deelvraag 4: Welke externe actoren beperken de toegang tot land?	48
6.5 Deelvraag 5: Met welke middelen beperken deze externe actoren de toegang tot land voor boeren?	49
6.6 Deelvraag 6: In hoeverre speelt politiek beleid op verschillende overheidslagen een rol bij de toegang tot land?	50
6.7 Terug naar de hoofdvraag: wat zegt Brandenburg over Europa?	51
7.1 Onderzoek op microniveau	53
7.2 Methodische reflectie	54
7.3 Blik op de toekomst: Europa en de <i>land rush</i>	55
Literatuurlijst	56
 Bijlage I: Respondenten	66
Bijlage II: Interview guides	68
Bijlage III: Familiecodes en open codes	71
Bijlage IV: Axial networks	79

Lijst van afkortingen

AG	Agrargenossenschaft
BJL	Bündnis Junge Landwirtschaft
BMF	Bundesfinanzministerium (Duitsland)
BRD	Bundesrepublik Deutschland
BV	Besloten vennootschap
BVVG	Bodenverwertungs- und –verwaltungs GmbH
CAP	Common Agricultural Policy
DDR	Deutsche Demokratische Republik
EALG	Entschädigungs- und Ausgleichsleistungsgesetz
ECB	Europese Centrale Bank
EEG	Erneuerbare Energien Gesetz
e.G.	Eingetragene Genossenschaft
EU	Europese Unie
FAL	Bundesforschungsanstalt für Landwirtschaft
GbR	Gesellschaft bürgerlichen Rechts
GmbH	Gesellschaft mit beschränkter Haftung
GrdstVG	Grundstücksverkehrsgesetz
LPachtVG	Landpachtverkehrsgesetz
LPG	Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft
MLUL	Ministerium für Ländliche Entwicklung, Umwelt & Landwirtschaft (Brandenburg)
NABU	Naturschutzbund Deutschland
RSiedlG	Reichsiedlungsgesetz
SBZ	Sowjetische Besatzungszone
SPD	Sozialdemokratische Partei Deutschlands
SPS	Single Payment Scheme
THA	Treuhandanstalt
UVRM	Universele Verklaring van de Rechten van de Mens
VEB	Volkseigener Betrieb
VEG	Volkseigenes Gut
VN	Verenigde Naties
VPS	Vergleichspreissystem
ZA	Zahlungsansprüche

1. Inleiding

1.1 Projectkader

“Buy land, they’re not making it anymore” schreef de Amerikaanse auteur Mark Twain ooit. Een advies dat sinds het min of meer gelijktijdig uitbreken van de kredietcrisis en voedselcrisis in 2007-2008 veelvuldig is opgevolgd. Enerzijds zorgde de kredietcrisis dat de waarde van activa als obligaties en aandelen in rap tempo daalde, waardoor investeerders op zoek gingen naar alternatieve en veiligere beleggingen voor hun geld. Land bleek hierbij het ei van Columbus, aangezien het in tegenstelling tot ‘ontastbare goederen’ als obligaties en aandelen niet snel zijn waarde zou verliezen (Ouma, 2014; Fairbairn, 2014). Anderzijds zorgde voedselschaarste voor stijgende prijzen van levensmiddelen en maatregelen om de voedselaanvoer veilig te stellen. Onder deze omstandigheden werd de aankoop van land extra aantrekkelijk voor investeerders en overheden. In tegenstelling tot grondstoffen als goud of olie, kende land niet alleen een speculatieve waardeestijging, maar bracht het in de tussentijd ook voedsel, pacht of winst op uit de verkoop van landbouwproducten (Deininger et al., 2011; GRAIN, 2008). Voor investeerders was land zowel een middel om kapitaal te beleggen als om kapitaal te genereren (Ouma, 2014, p. 163). Voor landen die kampten met grootschalige voedseltekorten, waaronder China en de Golfstaten, was extra landbouwgrond noodzakelijk om de economische groei te kunnen faciliteren (Li, 2014).

Zoals Margulis, McKeon en Borras (2013, p. 2) beschrijven is er een *global land rush* ontstaan, die gekenmerkt wordt door zowel internationale als binnenlandse private investeerders, overheden en elitegroepen die de controle over steeds grotere hoeveelheden land overnemen voor de productie van voedsel, veevoer, biobrandstoffen of andere goederen. Als gevolg van bedrijfsgeheimhouding worden deze landdeals doorgaans gekenmerkt door een gebrek aan transparantie, consultatie en respect voor de rechten van de lokale bevolking (ibid.; Scoones, Hall, Borras, White & Wolford, 2013). De beschikbaarheid van (goede en actuele) empirische data over wereldwijde landtransacties is hierdoor beperkt, wat het moeilijk maakt om de hoeveelheid hectaren die met de deals gemoeid zijn te achterhalen en te verifiëren (Edelman, 2013).

De term ‘landgrabbing’ wordt vaak gebruikt om de dubieuze omstandigheden te benadrukken waarin de landdeals worden gesloten. Kenmerkend voor landgrabbing is het gebruik van *extra-economic coercion*, waarbij het niet langer gaat om reguliere transacties, maar er gebruikt wordt

gemaakt van machtsmiddelen buiten de markt om (Van der Ploeg, Franco & Borrás, 2015). Het gaat hierbij onder andere om dwang, corruptie en ‘de kleine lettertjes’ in contracten. Een vergelijkbaar en aanverwant probleem is landconcentratie, waarbij landbouwgrond steeds sterker geconcentreerd raakt in de handen van enkele grote (multinationale) ondernemingen (ibid.). De acquisitie van de landbouwgronden kan echter volledig wetmatig en volgens marktwerking verlopen. Een belangrijke drijfveer achter landconcentratie is volgens Van der Ploeg et al. (ibid., p. 151) bijvoorbeeld het economisch polariserende effect, dat welhaast vanzelfsprekend uitgaat van kapitaalaccumulatie binnen de rurale economie en de voedselproductieketen (zie verder paragraaf 2.5).

Hoewel vaak wordt gedacht dat landproblemen enkel in ontwikkelingslanden in de Global South plaatsvinden, hebben Van der Ploeg et al. (2015) bevonden dat landgrabbing en landconcentratie tegenwoordig wereldwijde fenomenen zijn, die ook in Europa voorkomen. Volgens Borrás, Franco en Van der Ploeg (2013, p. 22) kunnen de landproblemen in Europa worden ingedeeld in een driehoek (afbeelding 1.1). Het grootste probleem, dat aan de top staat van de driehoek, is landconcentratie. Aan de basis van de driehoek bevinden zich landgrabbing enerzijds en de ontoegankelijkheid van land voor jonge mensen anderzijds. Deze beide problemen zijn gerelateerd aan het probleem van landconcentratie. Hoewel de scheidslijn tussen de drie categorieën niet altijd duidelijk te bepalen is, benadrukt deze driehoek dat de toegang tot land ook in Europa wordt beperkt, in het bijzonder voor jonge, beginnende ondernemers met weinig kapitaal ter beschikking.

Afbeelding 1.1: Driehoek van landproblemen in Europa. Afbeelding naar Land Concentration, Land Grabbing and People's Struggles in Europe: Introduction to the Collection of Studies van S.M. Borrás Jr., J. Franco & J.D. van der Ploeg, 2013, p. 23.

1.2 Doel- en vraagstelling

In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, spelen landgrabbing, landconcentratie en een beperkte toegang tot land dus niet alleen een rol in ontwikkelingslanden. Onderzoek naar landproblemen kent echter een sterke *bias* voor bepaalde regio's, met name Afrika, waardoor kennis over deze fenomenen op het noordelijk halfrond nog relatief beperkt is (Scoones et al., 2013, p. 474; Van der Ploeg et al., 2015, p. 147). Desalniettemin zijn er in de wetenschappelijke literatuur reeds voldoende aanwijzingen te vinden, dat de *global land rush* tegenwoordig echt *global* in omvang is en zich ook heeft uitgebreid naar Rusland en voormalige Sovjetstaten (Visser & Spoor, 2011), Canada (Sommerville & Magnan, 2015), de Verenigde Staten (Ross, 2014) en Europa (Franco & Borrás, 2013). De Europese Unie vormt hierbij in het bijzonder een interessante regio, vanwege de grote verscheidenheid tussen de lidstaten en haar omvangrijke Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (*Common Agricultural Policy* (CAP)). Volgens Van der Ploeg et al. (2015, pp. 149-151) speelt de CAP een invloedrijke rol in de Europese

landproblemen, omdat met de concentratie van het grondbezit ook de landbouwsubsidies in steeds minder handen terecht komen, waardoor lokale machtsverhoudingen worden versterkt. In dit onderzoek zal daarom gefocust worden op de Europese Unie. De doelstelling van dit bachelor-onderzoek daarbij is:

De theorie over landproblemen verder ontwikkelen in een 'Westerse context', door na te gaan welke factoren de toegang tot land binnen de Europese Unie beperken.

De vraagstelling bij dit onderzoek luidt:

Op welke manieren wordt de toegang tot land voor boeren in de Europese Unie beperkt?

Om de centrale vraagstelling te beantwoorden zullen de volgende deelvragen worden onderzocht:

7. Welke belangen spelen bij de toegang tot land?
8. Welke middelen hebben boeren om toegang te verkrijgen tot land?
9. In welke mate ondervinden boeren problemen bij de toegang tot land?
10. Welke externe actoren beperken de toegang tot land?
11. Met welke middelen beperken deze externe actoren de toegang tot land voor boeren?
12. In hoeverre speelt politiek beleid op verschillende overheidslagen een rol bij de toegang tot land?

1.3 Wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie

Zoals reeds vermeld in de doelstelling poogt dit bacheloronderzoek bij te dragen aan de kennisvorming over landproblemen binnen een Westerse context en de positie van de Europese Unie binnen de *global land rush*. Deze context/regio is immers nog relatief onderbelicht binnen de literatuur over landproblemen. In dit onderzoek is echter niet gekozen om Europa of de Europese Unie als geheel te onderzoeken, maar werd een diepergaande casestudy uitgevoerd in de Duitse deelstaat Brandenburg (zie hoofdstuk 3 voor de verantwoording van casestudy; zie hoofdstuk 4 voor achtergrondinformatie over de casus). Hoewel de focus op een specifieke regio nadelig is voor het generaliseren van de resultaten voor heel Europa (zie hoofdstuk 3 en 7), draagt een casestudy wel bij het opvullen van enkele specifieke lacunes, die momenteel nog bestaan binnen de literatuur.

Ouma (2014) noemt bijvoorbeeld, dat veel onderzoek ingaat op de globale processen die schuilgaan achter de huidige *land rush*, zonder aandacht te besteden aan de praktische implicaties die lokaal ontstaan. Door de aandacht te vestigen op één specifieke regio kunnen problemen op microniveau en reacties *from below* beter in kaart worden gebracht. Een analyse op regionaal niveau schenkt bovendien expliciete aandacht aan ruimtelijke verscheidenheid en ongelijke geografische ontwikkelingen, waarmee een waardevolle aanvulling kan worden gegeven op louter economische beschouwingen (Hadjimichalis, 2011; zie verder hoofdstuk 3).

Edelman, Oya & Borras (2013) bepleiten verder dat onderzoek naar landproblemen de '*making sense*' period moet afsluiten. In deze oriënterende periode stonden vragen centraal over definities, omvang en actoren: wat telt als landgrabbing en -concentratie en wat niet, hoeveel land is er precies *gegrabt* en wie waren daarbij betrokken? Edelman et al. (ibid., pp. 1521-1526) stellen daarentegen dat het nu tijd is om meer aandacht te besteden aan langere historische ontwikkelingen, de dynamiek van agrarische politiek-economische structuren, juridische kaders, geografische verscheidenheid en onderzoeksmethodologie. Hoewel dit onderzoek natuurlijk zijn tekortkomingen kent en niet op al deze

vijf punten perfect kan scoren (zie hoofdstuk 7), moet in het algemeen worden overgestapt van de beschrijvende '*making sense*' period naar meer verklarend onderzoek. Een opgave waar casestudy onderzoek zich uitstekend voor leent (zie hoofdstuk 3).

Volgens Sassen (2013) moet men voor het 'verklaren' van een fenomeen x kijken naar non-x, de bredere structurele *assemblage* van elementen die het fenomeen mogelijk maakt. Onder deze elementen vallen volgens Sassen (ibid., p. 26) onder andere lokale *practices*, normen, technologieën en veranderende jurisdicties. We moeten dus op zoek naar een breder (lokaal) kader, waarbinnen landproblemen kunnen ontstaan. Hiermee raakt men ook aan de maatschappelijke relevantie, want wanneer we weten welke structurele elementen de toegang tot land beperken, kunnen we proberen de situatie te veranderen of problemen elders te voorkomen. Voor Nally (2015) is het begrijpen van de huidige landproblemen maatschappelijk relevant, omdat ze de capaciteit hebben machtsverhoudingen binnen de globale economie te structureren en te veranderen, en daarmee de *snelheid* en *richting* van lokale agrarische veranderingen beïnvloeden. Landproblemen hebben daarmee niet alleen een direct effect op de leefbaarheid in plattelandsregio's, maar sturen ook de wijze waarop de productie van onze meest primaire levensbehoeften wordt georganiseerd.

1.4 Leeswijzer

Alvorens de in paragraaf 1.2 genoemde onderzoeksvragen worden beantwoord, zullen in hoofdstuk 2 verschillende theoretische perspectieven op landproblemen uiteen worden gezet. De toegang tot land zal worden geanalyseerd vanuit een *Human Rights* en een *Political Economy* benadering. Vervolgens worden de *Food Regime Theory* en Harveys *Accumulation by Dispossession* nader toegespitst op de *global land rush*. Tot slot zal een conceptueel model worden gepresenteerd, dat als basis dient voor de rest van dit onderzoek.

In hoofdstuk 3 zal worden ingegaan om de methodologie achter dit onderzoek. Hierbij zullen de gehanteerde strategieën voor dataverzameling en data-analyse worden besproken. Bovendien bevat dit hoofdstuk een verantwoording voor de uitgevoerde onderzoeksanpak; een casestudy in de Duitse deelstaat Brandenburg.

Diepergaande achtergrondinformatie over de casus Brandenburg zal worden gegeven in hoofdstuk 4. In dit hoofdstuk wordt ten eerste ingegaan op de historische ontwikkelingen in Brandenburg, die hebben bijgedragen aan de huidige landproblemen. Ten tweede zal de omvang van de huidige landproblemen in Brandenburg door middel van statistische gegevens inzichtelijk worden gemaakt. De casus Brandenburg zal hierbij ook in verhouding worden gezet tot de overige Duitse deelstaten.

Hoofdstuk 5 geeft vervolgens een overzicht van de resultaten van dit onderzoek. In dit hoofdstuk zullen de bevindingen uit interviews met betrokken actoren worden gepresenteerd en waar mogelijk aangevuld met bestaande literatuur en statistische gegevens. De resultaten zijn onderverdeeld in enkele kernthema's, welke na een algemene inleiding ieder in detail worden behandeld.

In hoofdstuk 6 zullen tot slot algemene conclusies worden getrokken ten aanzien van de landproblemen binnen de Europese Unie. De in paragraaf 1.2 opgestelde hoofd- en deelvragen zullen hierbij leidend zijn. Tevens zal er kritisch worden gereflecteerd op de validiteit en betrouwbaarheid van dit onderzoek; wat kan Brandenburg ons echt vertellen over landproblemen in de rest van de EU, of in de rest van de (Westerse) wereld? Dit onderzoeksverslag wordt afgesloten met een korte blik op de toekomst. Hoe gaat de toegang tot land zich ontwikkelen in de Europese Unie en welke problemen verdienen in de toekomst extra aandacht?

2. Theorie

Land kent, net als andere natuurlijke hulpbronnen, een (intrinsieke) waarde, die naast fysieke eigenschappen ook gebaseerd is op sociaal-culturele relaties, waaronder beschikbare technologieën, discoursen en gebruiksmogelijkheden (Bridge, 2009; Li, 2014). Een boer kan hetzelfde stuk land heel anders waarderen dan een projectontwikkelaar, en een Westerse boer beoordeelt een grondstuk op een andere manier dan het hoofd van een indianenstam. Onder het kapitalisme worden deze verschillende waarderingen van land in toenemende mate uitgedrukt in een geldwaarde en komen ze samen op een grondmarkt. Land verandert hierbij van gemeengoed naar handelswaar, hetgeen onvermijdelijk leidt tot uitsluiting van bepaalde gebruikers (Li, 2014, p. 591).

Een dergelijke *commodificatie* van land kan, anders dan bij hulpbronnen als goud en olie, leiden tot ernstige maatschappelijke gevolgen, aangezien land een centrale rol vervult in het ondersteunen van het leven (Bakker, 2007; Li, 2014). Land is essentieel om *op* te leven en *van* te leven, en die voorwaarden staan in scherp contrast met een louter zakelijke beschouwing van land als handelswaar. Met het oog op de *global land rush* stelt Sassen (2013, p. 26) dat de commodificatie van land steeds dominanter wordt. Deze ontwikkeling gaat bovendien gepaard met een *financialisering* van land, waarbij diens waarde als beleggings- en speculatieobject centraal komt te staan naast de productieve waarde van de grond (Fairbairn, 2014, pp. 778-779).

Commodificatie en financialisering zullen in paragraaf 2.4 nader worden beschouwd, maar eerst worden twee theoretische hoofdstromingen besproken, die in de bulk aan artikelen en rapporten over de *global land rush* kunnen worden onderscheiden. Ten eerste het *human rights* perspectief (o.a. De Schutter, 2009; Künnemann & Suárez, 2013), dat zich vooral richt op de gevolgen van grootschalige landacquisities voor de lokale bevolking, en ten tweede *political economy* (o.a. Peluso & Lund, 2011; Cotula, 2012), dat zich bezighoudt met de vraag wie toegang tot en controle over land kan krijgen en behouden.

2.1 Human rights

De beschikking over land en voedselproductie zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden en verschillende analyses van de *global land rush* baseren zich dan ook op een 'recht op voedsel' (o.a. Golay & Biglino, 2013; Narula, 2013). De *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* (UVRM) uit 1948 erkende reeds dat "eenieder recht heeft op een levensstandaard, die hoog genoeg is voor de

gezondheid en het welzijn van zichzelf en zijn gezin” (Art. 25, §1), waarbij voldoende voedsel als wezenlijk onderdeel van een gezonde levensstandaard werd aangeduid. Deze bepaling uit de UVRM is later in verschillende internationale verdragen overgenomen en dient ook als basis voor de verankering van een ‘recht op voedsel’ in een toenemend aantal nationale constituties (Golay & Biglino, 2013, p. 1632).

Voor Künnemann en Suárez (2013) biedt een focus op voedsel echter niet voldoende (juridische) handvaten om de toegang tot land te waarborgen. Zij pleiten daarom voor een internationaal erkend ‘recht op land’, dat in vergelijking tot het ‘recht op voedsel’ veel minder sterk is vertegenwoordigd in internationale verdragen. Volgens de beide auteurs schenken internationale beleidsresponses op de *land rush* momenteel onvoldoende aandacht aan de schending van mensenrechten en moet in het licht van de voortschrijdende globalisering worden gestreefd naar meer *extraterritoriale verplichtingen*. Zulke verplichtingen bestaan bijvoorbeeld al voor het opnemen van vluchtelingen en de *Responsibility to Protect* in conflictsituaties, maar ontbreken nog grotendeels voor de economische, sociale en culturele rechten die verbonden zijn aan de toegang tot land (ibid., pp. 133-134).

Een eerste belangrijke poging om mensenrechten op te nemen in het internationaal beleid kwam van Olivier de Schutter (2009), die als speciaal rapporteur van de VN een lijst van elf grondbeginselen opstelde ter bescherming van mensenrechten in internationale landacquisities (tabel 2.1). Een wijdverbreide implementatie van deze principes blijft echter uit, voornamelijk omdat ze hoge eisen stellen aan de investeerders en de ‘gastlanden’ die zijn betrokken bij de landdeals (Claeys & Vanloqueren, 2013). Bovendien leiden normatieve responses, zoals richtlijnen, *codes of conduct* en de grondbeginselen van De Schutter, in zichzelf niet tot actie of verandering (Wisborg, 2013). Het *human rights* perspectief biedt wel een bruikbaar kader om internationale landacquisities op ethische gronden te evalueren, maar schiet tekort in het analyseren van de machtsrelaties en politieke processen die bepalen in welke mate men de mensenrechten kan waarborgen bij de landdeals (ibid.).

2.2 Political economy

Een raamwerk dat in tegenstelling tot *human rights* wel geschikt is voor het analyseren van machtsrelaties en politieke processen is *political economy*. Vanuit dit perspectief kan men kijken naar de markt voor land, die – net als iedere andere markt – een politiek construct is, aangezien deze wordt beïnvloed door instituties, wetten en regelgeving (McMichael, 2009a, pp. 156-157). De markt is daarmee niet volledig vrij – althans niet in de letterlijke zin van het woord – maar kent bepaalde (interne) machtsrelaties en sorteert wie wel en geen toegang hebben tot land. *Political economy* benaderingen zijn volgens Pouncy (2012) bij uitstek geschikt om deze machtsrelaties te analyseren en de beperkingen van de markt bloot te leggen. In tegenstelling tot klassieke economische theorieën nemen zij niet de markt als uitgangspunt om de economie te analyseren, maar vormt juist de markt zelf het object van studie, wiens functioneren wordt verklaard aan de hand van politieke en economische relaties.

2.2.1 Drie vormen van schaarste

Een belangrijk concept binnen de (politieke) economie is schaarste. Dit concept wordt dan ook vaak gebruikt in analyses van de *global land rush*. Volgens Scoones, Smalley, Hall & Tsikata (2014) wordt echter voornamelijk gefocust op absolute en relatieve schaarste. Absolute schaarste ontstaat doordat de hulpbronnen op aarde eindig zijn en dus bepaalde grenzen stellen aan de groei van de economie

Tabel 2.1

Minimum human rights beginselen toepasbaar op grootschalige landacquisities of –leases (naar: De Schutter, 2009)

Beginsel 1	Onderhandelingen over investeringsovereenkomsten moeten worden gevoerd op een volledig transparante wijze, en met de participatie van de lokale gemeenschap, wiens toegang tot land en andere productiemiddelen mogelijk wordt beïnvloed als gevolg van de overeenkomst.
Beginsel 2	Verandering van landgebruik kan alleen plaatsvinden met vrijwillige en vooraf afgegeven toestemming van de lokale gemeenschap.
Beginsel 3	Teneinde de rechten van de lokale gemeenschap te beschermen, moeten landen wetgeving invoeren die in detail beschrijft onder welke omstandigheden veranderingen in landgebruik en onteigening mogen plaatsvinden, alsook de procedures die daarbij gevolgd dienen te worden.
Beginsel 4	De lokale bevolking moet profijt hebben van de opbrengsten die gegenereerd worden door de investeringsovereenkomst.
Beginsel 5	In landen met een hoge mate van plattelandsarmoede en een gebrek aan werkgelegenheid in andere sectoren, dienen gastlanden en investeerders arbeidsintensieve landbouwsystemen op te zetten en te ontwikkelen, teneinde bij te dragen aan het creëren van werkgelegenheid.
Beginsel 6	Gastlanden en investeerders dienen samen te werken om te verzekeren dat de landbouwproductie geen schade berokkent aan het milieu, en niet leidt tot versnelde klimaatverandering, bodemdegradatie en de uitputting van zoetwaterbronnen.
Beginsel 7	Ongeacht de inhoud van de overeenkomst, is het essentieel om de verplichtingen van de investeerder in duidelijke termen te definiëren, en dat deze verplichtingen worden nagekomen, bijvoorbeeld door het opnemen van vooraf bepaalde sancties in het geval van nalatigheid.
Beginsel 8	Teneinde te zorgen dat investeringsovereenkomsten niet leiden tot verhoogde voedselonzeekerheid voor de lokale bevolking, dienen overeenkomsten met netto voedselimporterende landen een clause te bevatten die garandeert dat een zeker minimumpercentage van de totale productie bestemd is voor de lokale afzetmarkt, en dat dit percentage mag stijgen, in vooraf overeengekomen proporties, wanneer de internationale voedselprijzen boven een bepaald niveau stijgen.
Beginsel 9	De gevolgen van investeringen ten aanzien van het recht op voedsel moeten in kaart worden gebracht door middel van effectenbeoordelingen, uitgevoerd voorafgaand aan de onderhandelingen.
Beginsel 10	Onder het internationaal recht genieten inheemse volkeren specifieke vormen van bescherming van hun landrechten. Landen dienen in hun omgang met inheemse volkeren te handelen in lijn met deze internationale rechtsbepalingen.
Beginsel 11	Betaalde landarbeiders moeten adequate bescherming worden geboden en hun fundamentele mensen- en arbeidsrechten dienen in wetgeving te worden vastgelegd en in de praktijk te worden uitgedragen.

en de bevolking. Deze versie van schaarste stond centraal is Malthus' ([1798] 1998) *Essay on the Principle of Population*, waarin werd voorspeld dat de wereldbevolking ineen zou storten als gevolg van grootschalige voedseltekorten. Tegenwoordig wordt absolute schaarste vaak gebruikt om de oorsprong van de *global land rush* te verklaren: er is slechts een beperkte hoeveelheid land beschikbaar voor mensen om te gebruiken, dus men kan maar beter zo veel mogelijk land in bezit hebben (Scoones et al., 2014).

De ideeën van Malthus werden opgepakt door David Ricardo, die het concept van schaarste verder ontwikkelde. In Ricardo's versie is schaarste echter niet absoluut en fysiek bepaald, maar relatief en economisch (Scoones et al., 2014). Goederen worden in de ogen van Ricardo niet schaars doordat zij eindig zijn, maar omdat verschillende goederen verschillend worden gebruikt (ibid.). Scharste ontstaat volgens Ricardo door onderproductie en een suboptimale verdeling van hulpbronnen: sommige stukken land kan men bijvoorbeeld niet optimaal benutten door een slechte bodemkwaliteit of omdat men niet over de juiste kennis beschikt. Door technologische innovatie en arbeidsintensivering konden deze gronden echter wel worden benut, waardoor de relatieve schaarste van land afnam en de sombere voorspellingen van Malthus en Ricardo uiteindelijk niet zijn uitgekomen (Piketty, 2014, pp. 14-16). Met betrekking tot de *land rush* komt relatieve schaarste tot uiting in een soort *frontier*-gedachte (o.a. Peluso & Lund, 2011; Geisler & Makki, 2014): in bepaalde gebieden, meestal Afrika, wordt landbouwgrond 'onderbenut', dus dienen deze gebieden te worden ingesloten in het (Westerse) systeem van industriële landbouw en financiële markten.

Naast absolute en relatieve schaarste onderscheiden Scoones et al. (2014) politieke schaarste. Deze vorm van schaarste gaat er vanuit dat schaarste relationeel is en politiek-discursief wordt gereproduceerd. Scharste is in deze opvatting geen natuurlijk verschijnsel, maar komt voort uit sociale en politieke interacties, waarbij de vraag wie toegang tot een hulpbron kan afdwingen belangrijker is dan vragen over de beschikbaarheid van hulpbronnen (ibid., pp. 7-8). De Franse econoom Piketty (2014, pp. 16-21) beschrijft in zijn boek *Kapitaal in de 21ste eeuw* hoe Marx politieke schaarste centraal stelde in zijn 'principe van oneindige accumulatie'. Volgens Marx bestaat kapitaal in het kapitalistische systeem niet langer voornamelijk uit grondbezit, maar uit industrieel bezit zoals machines en fabrieken. Tegenwoordig zou men ook kunnen spreken van financieel kapitaal, dat ligt opgesloten in aandelen, obligaties of ander vermogen. Dit kapitaal kan zich, in tegenstelling tot grond, vrijwel ongelimiteerd vermeerderen, waardoor schaarste feitelijk niet meer bestaat. De schaarste wordt daarentegen alleen nog ervaren door groepen die geen toegang hebben tot kapitaal. Politieke schaarste hangt daarmee nauw samen met het concept van '*accumulation by dispossession*', dat door Harvey (2003) is uitgewerkt en nader wordt besproken in paragraaf 2.4.

2.2.2 Macht als relatie tussen verschillende actoren

Waar schaarste de economische component is binnen *political economy*, is macht een centraal thema aan de politieke zijde. Voor Marxistische stromingen geldt macht als de overheersing van de ene klasse over de andere, welke wordt uitgeoefend via de staat, die de heersende klasse ondersteunt (Inglis & Thorpe, 2012, p. 187). Die overheersing wordt ook wel aangeduid als *hegemonie* en speelt een centrale rol in de *food regime theory*, die in paragraaf 2.3 aan bod komt. Meer poststructuralistische stromingen zien macht niet zozeer als eenzijdige top-down overheersing, maar beschouwen machtsrelaties als complex, veelzijdig en bovenal instabiel (ibid.). De Franse politiek filosoof Foucault (1983) beschouwt macht als een relationeel concept, dat pas bestaat wanneer het wordt uitgeoefend. Binnen Foucaults opvatting verkrijgt de 'heersende klasse' dus geen macht door het bezit van kapitaal of ondersteuning van de staat, maar doordat zij toegang heeft tot de instituties die de machtsrelaties binnen onze

maatschappij vormgeven. Een verschil met het Marxisme is dat deze instituties, en de machtsrelaties die zij voortbrengen, niet als star en onaantastbaar worden beschouwd, maar te allen tijde kunnen worden bestreden en veranderen.

Een dergelijke relationele conceptie van macht wordt ook verkozen door Wolford, Borras, Hall, Scoones en White (2013), die betogen dat het toeschrijven van grootschalige landacquisities aan zwak beleid en een corrupte overheid te simplistisch is. De huidige *land rush* wordt daarentegen gefaciliteerd en bevorderd binnen een complex netwerk van relaties tussen verschillende actoren, waaronder investeerders, politici, ambtenaren, lobbygroepen en boeren. Wolford et al. (ibid.) pleiten daarom voor een meer genuanceerde analyse van de rol van de staat in de *global land rush* en onderscheiden daartoe vier categorieën: *territorium*, *soevereiniteit*, *autoriteit* en *'subjects'*. De auteurs (ibid., pp. 204-205) erkennen dat land niet alleen bestaat als een fysiek stuk aarde, maar ook sterk is verbonden aan de identiteit en het leven van de mensen die er op wonen en werken. *Territorium* verwijst daarbij naar de symbolische en materiële waarde die land heeft voor een gemeenschap (ibid., p. 199). Bij *subjects* wordt gekeken naar de gemarginaliseerde en onteigende groepen, voornamelijk *smallholders* en inheemse stammen, die ontstaan als gevolg van grootschalige landacquisities (ibid., p. 205). In een Westerse context schijnen deze categorieën nochtans minder van belang dan de overige twee categorieën. *Soevereiniteit* refereert voor Wolford et al. (ibid., p. 201) zowel aan de capaciteit van een overheid of machthebber om binnen vastgestelde grenzen te kunnen regeren, als de capaciteit van een bevolking om haar eigen lot te bestemmen. Vooral dit tweede kenmerk is belangrijk voor de auteurs, omdat het de toegang tot democratische instituties en de bescherming van de staat omvat. Sterk verbonden met het begrip *soevereiniteit* is *autoriteit*: de capaciteit en bevoegdheid van de overheid om besluiten te nemen en wetgeving in te stellen (ibid., p. 203). Net als macht is autoriteit een relationele eigenschap, die actoren niet altijd kunnen of hoeven uitoefenen.

2.3 Food regime theory

Een invloedrijke theorie voor het analyseren van de mondiale voedselproductie is de Marxistische *food regime theory*. Deze theorie onderscheidt enkele perioden in de geschiedenis met relatief stabiele relaties in de wereldwijde voedselproductie, gericht op het ondersteunen en versterken van een zekere *hegemonic power* (Friedmann, 1982; McMichael 2009b). *Food regime theory* focust daarmee niet op voedsel als object, maar richt zich op de relaties waarbinnen voedsel wordt geproduceerd. Deze relaties moeten zo breed mogelijk worden opgevat en omvatten onder andere economische, sociale, culturele, ecologische en geopolitieke aspecten (McMichael, 2009b, p. 281). Aangezien de *global land rush* in grote mate is gericht op landbouwgronden en eveneens verschillende aspecten beïnvloed, wordt *food regime theory* vaak gebruikt als analysekader in de *land rush* literatuur.

Food regime I: kolonialisme

Tot op heden kunnen er drie *food regimes* worden onderscheiden (Huggins, 2011). Het eerste regime, dat duurde van 1870 tot de Eerste Wereldoorlog, werd gekenmerkt door een sterke centrum-periferiestructuur die gericht was op het versterken van de koloniale machten, in het bijzonder het Britse Rijk. Het kolonialisme kwam in deze periode tot een hoogtepunt, hetgeen samen met de versterking van het systeem van natiestaten resulteerde in een eerste echte internationale arbeidsverdeling (Friedmann & McMichael, 1989, pp. 95-96). Dit regime wordt dan ook gekenmerkt als het *colonial-diasporic regime*, waarmee de landbouw niet langer enkel een nationale aangelegenheid was, maar wereldwijd werd georganiseerd (McMichael, 2009a). In deze periode werden importen van tropische producten uit de Europese koloniën gecombineerd met de import van

granen en vee uit de Britse *dominions*. De toevoer uit de koloniën ondersteunde de industrialisatie in Europa, met name in Groot-Brittannië, en versterkte zo de hegemonie van de koloniale machten over de wereldwijde economie (ibid., p. 141).

Food regime II: Amerikaanse dominantie

In het tweede regime, van de Tweede Wereldoorlog tot de jaren 1970/1980, verloren Groot-Brittannië en de andere West-Europese staten onder invloed van dekolonisatie veel van hun macht in de wereld. De verwoesting die de Tweede Wereldoorlog had nagelaten, zorgde bovendien dat economische ontwikkeling allereerst werd gericht op het bevorderen van het eigen herstel. De logica van het tweede *food regime* was dan ook om middels overheidsingrijpen inkomens voor boeren te garanderen en de bevolkingsgroei te faciliteren met goedkoop voedsel (Pritchard, 1998, pp. 66-67). Het gevolg was een reeks van protectionistische maatregelen en geïnstitutionaliseerde overproductie (ibid.; Friedmann & McMichael, 1989). Om de eigen landbouwmarkt nog meer te beschermen, werden de productieoverschotten vervolgens gesubsidieerd 'gedumpt' in ontwikkelingslanden, die recentelijk nog onafhankelijk geworden waren, onder de noemer van 'voedselhulpprogramma's' (Huggins, 2011). De handelsstromen voor voedsel keerden hiermee feitelijk om ten opzichte van het eerste *food regime*: in plaats van periferie naar centrum, werd voedsel nu van de Westerse centrumgebieden naar de perifere ontwikkelingslanden vervoerd (Winders, 2009). Dit betekende echter niet dat de macht ook verschoof naar de ontwikkelingslanden. In tegendeel, lokale boeren konden niet concurreren tegen de gesubsidieerde producten uit het Westen en vertrokken veelal naar de steden. Dit vergrootte de afhankelijkheid van buitenlandse voedselprogramma's waarmee de macht behouden bleef bij de Westerse 'ontwikkelde' landen (Huggins, 2011). De absolute hegemonie verschoof echter wel van Europa naar de Verenigde Staten, die zich gedurende het tweede *food regime* hadden ontwikkeld tot nieuwe economische en politieke grootmacht.

Food regime III: De markt neemt het over

In de jaren 1970/1980 was er veel kritiek gekomen op het protectionisme van de nationale landbouwsectoren. Zowel op ethische als financiële gronden moesten de protectionistische maatregelen van de hand worden gedaan en diende de landbouwsector te worden geliberaliseerd (Winders, Heslin, Ross, Weksler & Berry, 2016; Pechlaner & Otero, 2008). Dit opende de deur voor grote transnationale financiële instituties en de agribusiness om de mondiale voedselproductie te domineren. Over de precieze definiëring van het derde *food regime* dat aldus ontstond, is voornamelijk geen overeenstemming in de literatuur. Het wordt afwisselend gekenmerkt als *corporate regime* (McMichael, 2009b), *neoliberal regime* (Pechlaner & Otero, 2008), *corporate-financial regime* (Burch & Lawrence, 2009), *corporate-environmental regime* (Friedmann, 2005) en *imperial regime* (Van der Ploeg, 2010). Wat al deze benamingen gemeen hebben is dat de hegemonie niet langer in handen is van staten, maar juist in bezit is van grote transnationale bedrijven, die in toenemende mate macht uitoefenen op de mondiale economie.

Een belangrijk kenmerk in de overgang naar een derde *food regime* is dat handelsstromen niet langer van staat tot staat lopen, maar steeds vaker plaatsvinden binnen een '*closed circuit*' van transnationale bedrijven (Dixon, 2014; Cotula, 2012). Dat nationale overheden zodoende steeds minder macht bezitten binnen het regime, moet volgens Sassen (2013, pp. 26-27) niet worden opgevat als een eenzijdige verschuiving van nationalisme naar 'globalisme'. De machtsverschuiving in het derde regime wordt veeleer gekenmerkt door toenemende complexiteit: waar aanvankelijk de staat beslissingen nam op basis van democratische besluitvorming, valt de controle over land geleidelijk

onder een vaag transnationaal netwerk van bedrijven, instituties en staten. Voor Sassen (2014) is deze ontwikkeling problematisch, omdat de 'randen' van dergelijke politiek-economische structuren, the *systemic edge*, steeds vaker plaatsen zijn van *expulsion* en *brutality*. De 'periferie', die in de eerste twee *food regimes* duidelijk te onderscheiden was, is daardoor tegenwoordig niet te vangen binnen staatsgrenzen, maar bevindt zich overal ter wereld. De plaatsen van uitsluiting uit het economische systeem, in dit onderzoek te operationaliseren als 'zij die geen toegang hebben tot land', passen niet binnen gangbare concepties en behoeven daarom speciale aandacht om ze zichtbaar te maken voor beleidsmakers.

2.4 Accumulation by dispossession

Een tweede concept dat vaak als analytisch raamwerk dient in de *land rush* literatuur is *accumulation by dispossession*, zoals beschreven door de Britse geograaf David Harvey in zijn boek *The New Imperialism*. Harvey (2003) stelt in dit boek dat Marx' principe van oneindige kapitaalaccumulatie steeds nieuwe gebieden en producten aan zich moet binden om te blijven voortbestaan. De 'expansieve' aard van kapitaalaccumulatie heeft in de ogen van Harvey stapsgewijs geleid tot een nieuw, kapitalistisch imperialisme, dat - net als het koloniale imperialisme - een steeds groter gebied aan zich wil onderwerpen en daarbij noodzakelijkerwijs gepaard gaat met de 'onteigening' (*dispossession*) van de oorspronkelijke gebruikers.

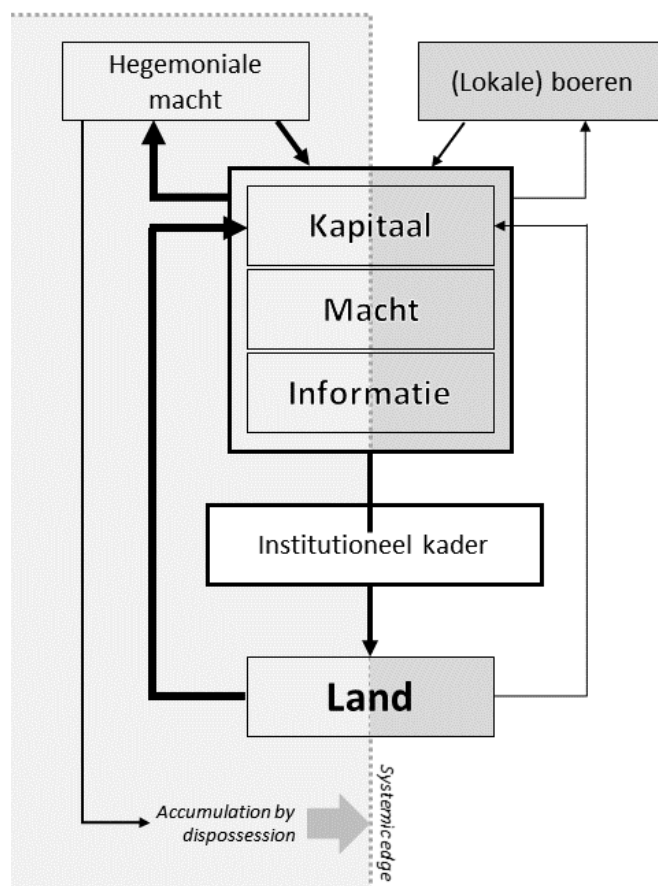
Het kapitalistische imperialisme bestaat volgens Harvey (2003, pp. 26-27) uit de verbinding van enerzijds de 'territoriale' politiek van staten, gericht op het behartigen van hun eigen belangen en doelen binnen een wereldwijd systeem van natiestaten, en anderzijds de 'moleculaire processen' van kapitaalaccumulatie in tijd en ruimte. Met deze moleculaire processen doelt Harvey (ibid., p. 27; p. 94) op onze dagelijkse arbeid, handel, transacties, informatie-uitwisseling en overige economische activiteiten, die los van elkaar nietszeggende routinehandelingen lijken, maar opgeteld een complexe economie opbouwen die ruimtelijk neerslaat in een ongelijke verdeling van arbeid en macht. Kapitalistische activiteit produceert daarmee onvermijdelijk een ongelijke geografische ontwikkeling en het is een belangrijke taak van de staat om de moleculaire bewegingen in hun eigen voordeel te beheersen (ibid., p. 108).

De economische dynamiek in ruimte en tijd is volgens Harvey (2003, pp. 87-88) nauw verbonden met de neiging van kapitaal zich te 'overaccumuleren'. In een dergelijke situatie van overaccumulatie ontstaat een overschot aan arbeid (werkeloosheid) en kapitaal (overproductie, gebrek aan rendabele investeringsmogelijkheden). Om deze overschotten te absorberen kan men op zoek naar een '*spatial fix*', een nieuwe plaats of regio waar het kapitaal (nog) wel rendabel geïnvesteerd kan worden door het openen van nieuwe markten, productiemogelijkheden of hulpbronnen (ibid., p. 109). In deze zoektocht zal doorgaans *accumulation by dispossession* optreden, waarbij een set activa (bv. land) tegen zeer lage kosten in de markt word gezet, zodat het kan worden opgenomen door het overgeaccumuleerde kapitaal en voor winstgevend gebruik kan worden ingezet (ibid., p. 149). Een onteigening of verdrijving van de oorspronkelijke gebruikers is hierbij noodzakelijk, om de activa te commodificeren en geschikt te maken voor kapitaalaccumulatie. Een duidelijk voorbeeld van *accumulation by dispossession* vormen voor Harvey (ibid., p. 157) de privatiseringen die sinds het einde van de vorige eeuw veelvuldig hebben plaatsgevonden.

De financialisering van landbouwgrond wordt binnen de *land rush* literatuur veelvuldig aangehaald als een recente vorm van *accumulation by dispossession*, verankert in een redenering dat (financieel) kapitaal inmiddels (of 'eindelijk') zijn weg heeft gevonden naar de landbouwsector (Ouma, 2016, pp. 83-84). Ouma (ibid.) merkt echter op dat landbouw en kapitaal een veel langere geschiedenis

kennen dan het uitbreken van de voedsel- en financiële crisis. In plaats van financialisering simpelweg toe te kennen als verklaring voor de *global land rush*, moeten we volgens hem daarom eerst het proces van financialisering zelf beter begrijpen. Het microniveau vormt daarvoor volgens Ouma (2014; 2016) de ideale schaal, waarbij juist de lokale, praktische uitwerkingen van het financiële systeem de aandacht verdienen. Verder wijst Ince (2014, p. 126) erop dat financialisering en kapitaalaccumulatie in relatie tot land vaak enkel vanuit een (politiek-)economisch perspectief worden beschouwd, terwijl er ook belangrijke sociale gevolgen aan zijn verbonden, waaronder een veranderende opvatting van land als middel voor het levensonderhoud naar land als handelswaar.

2.5 Conceptueel model

Afbeelding 2.1: Conceptueel model naar aanleiding van literatuuronderzoek.

Toegang tot land

Het bovenstaande conceptueel model (afbeelding 2.1) geeft op basis van de hiervoor besproken literatuur een schematische weergave van de factoren en concepten die een rol spelen in de *global land rush*. Centraal in dit model staat de toegang tot land, wat wordt geoperationaliseerd aan de hand van de *access theory* van Ribot en Peluso (2003). Zij definiëren toegang als de “*ability to benefit from things*” (ibid., p. 153). Het gebruik van het woord *ability* in plaats van *rights* geeft aan dat toegang tot een goed beperkt kan worden door grotere sociale structuren en dus niet altijd vanzelfsprekend is, ook al heeft men er formeel recht op (ibid.; Wisborg, 2013). Ribot en Peluso (2003, pp. 164-165) geven verder aan dat de toegang tot een hulpbron, in dit geval land, sterk samenhangt met de toegang tot

andere factoren, waaronder technologie, kapitaal, markten, kennis, autoriteit, sociale identiteiten en sociale relaties. Voor de aankoop van land zijn in dit conceptueel model de toegang tot kapitaal, macht en informatie opgenomen als relevante factoren.

Toegang tot kapitaal

Kapitaal is een van de meest vanzelfsprekende voorwaarden voor de aankoop van land. De toegang tot kapitaal is dan ook een van de invloedrijkste interveniërende variabelen op de toegang tot land. Onder kapitaal worden in de eerste plaats financiële middelen verstaan, maar Ribot en Peluso (2003, p. 165) rekenen ook werktuigen en andere apparatuur tot kapitaal. Deze kunnen door verkoop immers op korte termijn worden omgezet in financiële middelen. Daarnaast is de toegang tot (goedkoop) krediet een belangrijk aspect van kapitaal. Van der Ploeg et al. (2015, p. 151) geven aan dat een groot deel van de Europese landbouwsector in financiële problemen is gekomen door de economische crisis. Vooral grote agrarische bedrijven, waar de schulden zich door de omvang snel opstapelden, staan er volgens de auteurs momenteel slecht voor. Een groot deel van de landbouwgrond in Europa is daarmee *de facto* in bezit van banken (ibid., p. 159).

Toegang tot macht

Een tweede belangrijke interveniërende factor is de toegang tot macht. Hoewel 'macht' zeer breed opgevat kan worden, gaat het bij deze variabele in de eerste plaats om de invloed die een actor kan uitoefenen op de besluitvorming en de geldende wet- en regelgeving. De toegang tot wetgevende instituties kan volgens Ribot en Peluso (2003, p. 170) concreet worden opgevat als de toegankelijkheid van democratische besluitvormingsprocedures (bijv. middels inspraakavonden of bezwaarprocedures) en lobbygroepen. In meer directe zin betekent macht ook de zeggenschap over het eigen bedrijf en de eigen grond.

Toegang tot informatie

Een derde factor is de toegang tot informatie, waaronder zowel 'kennis' (over productiemethoden, overheidsprocedures, de markt, etc.) wordt verstaan, als de toegang tot sociale netwerken, waarmee een individu zijn onderhandelingspositie kan versterken (Ribot & Peluso, 2003, p. 172). Een verschuiving in de politieke economie zorgt volgens Ribot en Peluso (ibid.) eveneens voor een verandering van sociale relaties, waardoor sociale netwerken zich moeten aanpassen aan de veranderende omstandigheden. Met de komst van het derde *food regime* zijn financiële instituties bijvoorbeeld zeer invloedrijk geworden op de mondiale voedselproductie. Voor producenten, ofwel boeren, is het daarom van belang voldoende kennis te hebben over werkwijze van deze financiële instituties, om zodoende te kunnen anticiperen op de veranderende markt. Wade (2005, p. 28) erkent dat de precieze werking van het financiële systeem voor velen desondanks onbegrijpelijk is, maar men moet in ieder geval aan de juiste kant komen van de 'asymmetrische informatieverdeling'.

Institutioneel kader

Zoals reeds in paragraaf 2.2 is opgemerkt, is elke markt een politiek construct, dat door instituties, wetten en regelgeving wordt beïnvloed (McMichael, 2009a, pp. 156-157). De handel in land vindt dan ook niet vrij plaats, maar valt binnen een institutioneel kader. Dit institutionele kader kan worden gezien als de combinatie van *sovereiniteit* en *autoriteit*, zoals beschreven door Wolford et al. (2013; zie paragraaf 2.2.2). De staat heeft een wetgevende bevoegdheid en stelt daarmee de wettelijke randvoorwaarden voor transacties op de grondmarkt, die geldig zijn binnen de grenzen van het land.

Het institutionele kader in dit model moet echter niet worden begrepen als een louter nationaal raamwerk. Elke relevante overheidslaag kan in principe een aandeel hebben in het geheel aan instituties, wetten en regels dat van toepassing is op de grondmarkt in een bepaalde regio. Voor Europa is uiteraard het Europese landbouwbeleid van belang.

Het institutioneel kader kan zowel verruimend als beperkend uitwerken voor verschillende actoren. Wie toegang tot land wil behouden is er derhalve bij gebaat om het institutioneel kader zo veel mogelijk in zijn voordeel te laten werken. Hier wordt de *food regime theory* geïntroduceerd in het model. *Food regimes* worden volgens Winders (2009, p. 317) gekenmerkt door twee factoren:

1. De richting van de handelsstromen. Deze richting bepaalt wie het meest profiteert van de handel in een bepaald *food regime* en duidt zodoende de hegemoniale macht in het regime aan;
2. De mate en manier waarop de markt wordt gereguleerd door de hegemoniale macht. Door regulatie kan de markt zo worden beïnvloed dat het de macht van de hegemonie versterkt.

De hegemoniale macht kan door zijn dominante positie invloed uitoefenen op besluitvormingsprocedures. In het derde *food regime*, waarin transnationale bedrijven en financiële instituties de hegemonie in handen lijken te hebben, kan die invloed worden teruggevonden in de neigingen van de EU en nationale instituties naar neoliberal beleid, *land use change* en economisch rendement (Ody, 2013). Het beleid dat voortkomt uit deze neigingen kan (onbewust) de toegang tot land versoepelen voor de hegemoniale macht, terwijl het lokale boeren beperkt. Hiermee wordt de hegemoniale macht in zekere mate geïstitutionaliseerd, hetgeen de hegemonie verder verstevigt.

Systemic edge

De toegang tot land, kapitaal, macht en informatie is niet gelijk verdeeld en kent verschillende uitwerkingen voor verschillende actoren. Imperfecties in de markt, maar ook de praktische onmogelijkheid om over volledige marktkennis te beschikken, bieden volgens Higgins en Savoie (1995, p. 63) voldoende ruimte om het ontstaan van monopolies te faciliteren. Tocco, Davidova en Bailey (2013, p. 158) wijzen bijvoorbeeld op imperfecties in de kredietmarkt die de toegang tot kapitaal en land voor de agrarische sector bemoeilijken. Grote investeerders hebben daarentegen een veel betere toegang tot krediet en kunnen kleine boeren uit de markt concurreren (De Schutter, 2011).

Een klein onderscheid in de toegang tot hulpbronnen kan door de tijd uitgroeien tot grote verschillen. Dit komt doordat er sprake is van positieve terugkoppelingen, die in het model zijn weergegeven door pijlen van verschillende dikte. Land kan gebruikt worden voor productie of stijgt in waarde en levert zodoende nieuw kapitaal op, dat vervolgens geïnvesteerd kan worden in nieuw land. Deze bewering steunt op het werk van Piketty (2014), die stelt dat het rendement op kapitaal op de lange termijn steeds groter is geweest dan de reële groei van de economie (waaronder ook de stijging van het loon uit arbeid). Het beleggen van vermogen levert door de tijd dus meer op dan loon verdienen met werken. Uit dit gegeven kunnen op den duur grote sociaaleconomische verschillen ontstaan, wat door Piketty (ibid.) wordt beschouwd als de grootste divergerende kracht binnen onze maatschappij. Met het oog op de hedendaagse grondmarkt, zijn investeerders dus bij voorbaat in het voordeel, omdat zij in tegenstelling tot de boeren hun geld niet met arbeid verdienen, maar met het beleggen van eerder verworven kapitaal. Bovendien geeft meer land zeggenschap over een groter gebied, zeker wanneer de betreffende actor goede toegang heeft tot de politiek. Kapitaal, macht en grondeigendom concentreert zich zo in steeds minder handen (Van der Ploeg, 2015, p. 151; zie paragraaf 1.1). De

ontvangende actoren worden zodoende steeds machtiger (dikke pijlen), terwijl de lokale boeren, met een achterstand in de toegang tot kapitaal, macht en informatie, in een neerwaartse spiraal terecht komen (dunne pijlen). Een soortgelijke redenering ligt ook ten grondslag aan Myrdals theorie van cumulatieve causatie; wanneer een ontwikkeling eenmaal in gang is gezet, kan die op termijn het (economisch) succes of falen van een hele regio verklaren (Higgins & Savoie, 1995, p. 85).

Toegepast op de huidige ontwikkelingen, valt de toegang tot land, maar ook tot kapitaal, macht en informatie, steeds vaker binnen een afgebakend financieel systeem, met uitsluiting en verdrijving tot gevolg (Sassen, 2014; zie paragraaf 2.3). Op zoek naar winstgevendere investeringen dringt de *systemic edge* van de financiële wereld steeds verder binnen in de agrarische sector en creëert een verdrijving van de lokale, traditionele boeren. Dit proces zet door wanneer financiële instituties, waaronder investeerdersbedrijven, meer kapitaal en macht verkrijgen om nieuwe gronden te kopen. De verschuiving van de *systemic edge* vergemakkelijkt vervolgens de grondaankoop voor de actoren binnen het systeem en vergroot de verschillen met de lokale producenten buiten het systeem.

3. Methoden

3.1 Algemene onderzoeksaanpak

Borras et al. (2013, p. 8) concluderen dat landgrabbing, naast andere landproblemen, in Europa net zo geheimzinnig plaatsvindt als in veel ontwikkelingslanden. Hoewel het fenomeen zich in de EU voornamelijk concentreert in de nieuwe oostelijke lidstaten, vindt het volgens Borras et al. (ibid.) in zekere mate ook plaats in Duitsland, Italië en Spanje. Deze drie 'oudere' lidstaten zijn wellicht wat verrassend. In dit bacheloronderzoek zal in een enkelvoudige casestudy worden gefocust op Duitsland (zie verder hoofdstuk 4). Volgens verschillende bronnen (zie o.a. Herre, 2013; Börnecke, 2013; Schumann, 2013) vindt landgrabbing plaats in de Duitse deelstaat Brandenburg. Hoewel dit een deelstaat is in het voormalige Oost-Duitsland, en daarmee wellicht meer lijkt op de nieuwe Oost-Europese lidstaten dan op Italië en Spanje, valt de deelstaat wel onder invloed van het nationale beleid van Duitsland. Vergeleken met Spanje en Italië scoort Duitsland bovendien beter op de *Corruption Perceptions Index* van Transparency International (2015). Van de bekende gevallen van landgrabbing in West-Europa, zou Duitsland dus het minst corrupt moeten zijn. Aangezien landgrabbing toch plaatsvindt in dit land, is Brandenburg interessant als een *deviant case*: door zijn 'afwijkende' situatie kan de casus Brandenburg meer inzicht geven in de landproblemen in de rest van de EU.

Zoals reeds is vermeld onder wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie (paragraaf 1.3) sluit een casestudyontwerp goed aan bij enkele wetenschappelijke opgaven in het onderzoek naar landproblemen. Een casestudy biedt voor dit onderzoek een aantal voordelen, aangezien er gezocht wordt naar gedetailleerde kennis, relevante sociale interacties in kaart worden gebracht en er uitdrukkelijk aandacht is om uiteenlopende zienswijzen van de betrokken actoren te presenteren (Swanborn, 2003, pp. 38-41). De keuze voor Brandenburg is daarbij niet puur inhoudelijk genomen (*deviant case*), maar berust ook op pragmatische gronden. Deze 'praktische overwegingen' houden in dat Brandenburg in vergelijking met Italië en Spanje qua tijd en geld beter bereikbaar was. Daarnaast was mijn Duitse taalvaardigheid van voldoende niveau om de interviews in het Duits af te leggen, iets wat niet was gelukt in het Italiaans of Spaans. Het afleggen van de interviews in de moedertaal van de respondenten had bovendien het voordeel, dat respondenten eerder bereid waren voor een interview

en vrijuit konden spreken. Deze aspecten waren voor mij, gezien de gevoelige en persoonlijke informatie die soms werd besproken, een pre voor het verkrijgen van de juiste informatie.

3.2 Dataverzameling

Bij een casestudy dient de onderzoeker een diepgaande, holistische en open benadering te hanteren (Verschuren & Doorewaard, 2007, p. 184). Hierbij draait het vooral om kwalitatieve onderzoeksmethoden, in het bijzonder diepte-interviews, documentanalyses en observaties ter plaatse. In dit onderzoek vormden diepte-interviews de voornaamste onderzoeksmethode. Deze interviews zijn in eerste instantie afgelegd met lokale boeren. Aangezien dit onderzoek een enkelvoudige casestudy betreft, is triangulatie van databronnen zeer belangrijk om eventuele toevalligheden te elimineren (ibid., p. 187). Daarom is naast boeren tevens contact gezocht met betrokken investeerdersbedrijven, politici, ambtenaren en lobbygroepen (bijlage I) om ook hun perspectief mee te nemen in de onderzoeksresultaten. De *interview guides* voor de verschillende respondenten zijn terug te vinden in bijlage II.

Het voordeel van diepte-interviews met personen is de snelheid, diversiteit en stuurbaarheid van de verzamelde data (Verschuren & Doorewaard, 2007, p. 219). Een nadeel is echter dat informatie wellicht gevoelig is en daarom niet vrijgegeven wordt. Naar mijn idee is dit in de afgelegde interviews echter geen probleem geweest. De respondenten met wie ik een interview heb gehad, waren juist erg open naar mij en doorgaans ook bereid gevoelige en persoonlijke informatie te delen. Het nadeel van gevoelige informatie lag dan ook niet zozeer in de interviews zelf, maar eerder in de bereidheid om een interview af te leggen. Zo bleek het lastig om investeerders, die in de media nadrukkelijk als schuldige worden aangewezen (Börnecke, 2013), bereid te vinden voor een interview.

3.3 Data-analyse

De analyse van de data heeft plaatsgevonden volgens een *grounded theory approach*. Bij deze benadering probeert men voorbij de beschrijving van een proces te gaan en een algemene verklaring (theorie) te ontwikkelen gebaseerd op interviews met verschillende mensen (Creswell, 2012, p. 83). *Grounded theory* is een bruikbare benadering, om een overzicht te krijgen van complexe situaties, waarin veel factoren een rol spelen (Verschuren & Doorewaard, 2007, p. 200). Wel moet men ervoor waken, dat men zich niet verliest in de complexiteit of te ver afdwaalt van de empirische bevindingen uit de interviews (ibid.).

Hoewel de generaliseerbaarheid van mijn onderzoeksresultaten beperkt is door de focus op één casus, is een *grounded theory* benadering een uitstekend startpunt om een theorie te ontwikkelen op een gebied waar deze nog grotendeels ontbreekt (Creswell, 2012, p. 88). Het casestudyontwerp dat hiervoor is beschreven sluit aan bij deze benadering. Zoals Swanborn (2003, p. 67) aangeeft, moet men bij een casestudy immers niet denken in steekproef-naar-populatie-relaties, zoals bij surveyonderzoek gebruikelijk is, maar is er juist sprake van een analytische generalisering van de onderzoeksresultaten naar een bepaalde theorie.

Kenmerkend voor *grounded theory* is het voortdurend vergelijken van empirische gegevens en theoretische concepten (Verschuren & Doorewaard, 2007, p. 192). In dit onderzoek is daarbij gekozen voor secundaire theoretische vergelijking, waarbij empirische waarnemingen worden vergeleken met theoretische concepten die eerder door andere onderzoekers zijn gedaan (ibid., p. 194). Dit houdt in dat de empirische bevindingen centraal staan en worden vergeleken met concepten die uit eerder onderzoek naar voren zijn gekomen (zie het conceptueel model in paragraaf 2.5). Hierbij is een

inductieve werkwijze gehanteerd. Het conceptueel model, dat is opgesteld naar aanleiding van het oriënterende literatuuronderzoek, dient dus niet zozeer als toetssteen voor de empirie uit de casestudy, maar biedt wel een bruikbaar kader om de bevindingen in perspectief te plaatsen, te verklaren en verder te ontwikkelen.

De analysestrategie binnen *grounded theory* kent drie formele stappen, te weten *open coding*, *axial coding* en *selective coding* (Strauss & Corbin, 1990). Volgens Böhm (2000, p. 271) gaat het bij *open coding* om de zogenaamde W-vragen: wat, wie, wanneer, waarom, waarmee en op welke manier? De transcripten van de interviews zijn allereerst gecodeerd volgens deze vragen. Hiervoor is het analyseprogramma Atlas.ti gebruikt, dat volgens Ohlbrecht (2000, p. 380) uiterst geschikt is voor het *codeerparadigma* dat past bij *grounded theory*. In de eerste stap zijn met een zo open mogelijke houding alle transcripten nagelopen en zijn in Atlas.ti beschrijvende labels toegevoegd aan woorden, zinnen en paragrafen (bijlage III). De volgende stap binnen het analyseproces was *axial coding*, waarbij de concepten die in de *open coding* fase waren gevonden, met elkaar in verband werden gebracht binnen zogenaamde *theoretical framings* zoals oorzaak-gevolg of middel-doel (Verschuren & Doorewaard, 2007, p. 197; Böhm, 2000, p. 272). Strauss en Corbin (1990, p. 98) systematiseren deze stap als het aanduiden van de *context* en *condities* waarbinnen een bepaald verschijnsel (*axial category*) zich voordoet, de *handelingsstrategieën* die dit verschijnsel tot uitdrukking brengen en de *gevolgen* die het veroorzaakt. In Atlas.ti is deze stap uitgevoerd door open codes allereerst samen te voegen in familiecodes en vervolgens de onderlinge relaties tussen de codes binnen een familie weer te geven. Tot slot zijn aan de hand van de *axial categories* (familiecodes) enkele kernbegrippen geformuleerd, wiens samenhang schematisch is weergegeven in bijlage IV. Dit schematische netwerk vormt de basis voor de uiteindelijke *storyline* die in de resultaten (hoofdstuk 5) wordt besproken.

4. Casus

In dit hoofdstuk zal achtergrondinformatie worden gepresenteerd over de casus Brandenburg. Hierin zal onder andere worden ingegaan op de historische ontwikkeling van de landbouwsector in Brandenburg en worden statistische data over de huidige landproblemen gepresenteerd. Deze achtergrondinformatie helpt om de huidige ontwikkelingen in Brandenburg in perspectief te kunnen plaatsen, zoals ook wordt aanbevolen door Edelman et al. (2013). Om de huidige situatie in Brandenburg te kunnen begrijpen, is enige basiskennis over de historische ontwikkelingen onontbeerlijk, in het bijzonder omdat in Oost-Duitsland al voor de *global land rush* grootschalige agrarische structuren waren ontstaan - net als in Schotland, Andalusië in Spanje en de Mezzogiorno in Italië (Van der Ploeg et al., 2015) – die nu mede verklaren waarom de landproblemen zich in Brandenburg voordoen (Schumann, 2013).

4.1 Brandenburg in de DDR

Grootschalige eigendomsstructuren zijn Brandenburg nooit vreemd geweest. Tot de Tweede Wereldoorlog beheerden de Pruisische *Junkers* grote landgoederen in het oosten van Duitsland (Vogeler, 1996, p. 432). In de vorige eeuw werd de agrarische structuur echter driemaal grootschalig gewijzigd onder invloed van wisselende *staatshegemonie* (ibid.) (afbeelding 4.1). De eerste wijziging vond plaats aan het einde van de Tweede Wereldoorlog toen Oost-Duitsland onder de Sovjet-bezettingszone (*Sowjetische Besatzungszone* (SBZ)) kwam. De Sovjets voerden tussen 1945 en 1949 een grondhervorming door, die beslag nam op de Pruisische landerijen en ze herverdeelde onder kleine en landloze boeren. Alle landerijen die samen meer dan honderd hectare groot waren, werden door de staat geconfisqueerd, in totaal bijna een derde van de productiegronden in de SBZ (Immler, 1972a, p. 8). De grote adellijke agrarische structuur maakt hiermee plaats voor een veel kleinschaligere eigendomsstructuur met private boeren (Vogeler, 1996, p. 434). Hoewel deze hervorming op de sociaal-economische grond beruste, landloze boeren van werk te voorzien en daarmee zowel de voedselvoorziening als de werkgelegenheid na de oorlog vooruit te helpen, had de grondhervorming ook een sterke politieke achtergrond. Zoals Baraki (z.d.) beschrijft, moest het onteigenen van de adellijke grootgrondbezitters de heersende eliteklasse, die een steunpaal was geweest voor het Duitse imperialisme en militarisme ten tijde van de Nazi's, buiten spel worden gezet. Vervolgens zouden de

arbeidersklasse en klasse van boeren sterker met elkaar verbonden raken, wiens democratische en antifascistische sentimenten de vrede op het Duitse grondgebied moesten bewaren.

De kleinschalige boerderijen in de SBZ bleken echter al snel onvoldoende voedsel te kunnen produceren om de stedelijke groei en voortschrijdende industrialisatie te voeden (Vogeler, 1996, p. 434). Toen Oost-Duitsland in 1949 onafhankelijk verderging als de *Deutsche Demokratische Republik* (DDR) vond dan ook de tweede agrarische omvorming plaats. In plaats van kleinere structuren, werd middels collectivisering nu juist gepoogd de landbouwbedrijven zo groot mogelijk te maken. De collectivisering moest de landbouw van de DDR omvormen tot een moderne en industrieel georganiseerde sector (Immler, 1972a, p. 7). In verschillende etappen werden kleine en middelgrote bedrijven samengevoegd tot grootschalige boerderijen, in de hoop economische schaalvoordelen en technische vooruitgang te behalen. De aaneenschakeling van landbouwbedrijven was echter puur een bureaucratische opgave. Niet de capaciteit van de ploeg, maar de verbeelding van beleidsmakers bepaalde de omvang van de velden, schreef Vogeler (1996, p. 433).

Periode	Kenmerk	Schematische grondverdeling					Eigendomsverhouding
1930s	Landgoederen en grote boerderijen	Gecultiveerd land					1 perceel / 1 eigenaar
1950s	Sovjet grondhervorming			Nieuwe boeren			6 percelen / 6 eigenaren
1980s	Gecollectiviseerde boerderijen	LPG/VEG					1 veld / staatseigendom
1990s	Gereprivatiseerde boerderijen	Grote agrarische onderneming			Nieuwe boer		3 velden / 2 boeren / 6 eigenaren

Afbeelding 4.1: Een hypothetische weergave van de veranderende eigendomsverdeling van een grondstuk in Oost-Duitsland tussen 1930 en 1990, als gevolg van drie agrarische structuurveranderingen opgelegd door de staat. Aangepast overgenomen uit State Hegemony in Transforming the Rural Landscapes of Eastern Germany: 1945-1994 van I. Vogeler, 1996, p. 455.

De collectivisering die in de DDR werd doorgevoerd zorgde voor het ontstaan van een invloedrijke agrarische structuur, die ook nu nog zijn sporen nalaat. Het aantal private landbouwbedrijven daalde van 895.625 in 1950 naar 12.669 aan het eind van 1960 (Immler, 1973, p. 130). Belangrijk was het ontstaan van zogenaamde *Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaften* (LPG) en *Volkseigene Güter* (VEG), die respectievelijk vergelijkbaar zijn met de kolchozen en sovchozen uit de Sovjet-Unie (zie o.a. Visser, 2008). VEGs waren staatsboerderijen, waarbij alle productiemiddelen, waaronder land en machines, officieel eigendom van het volk waren (Seidel et al., 1961, p. 71). Lonen werden bij deze bedrijven uitbetaald door de staat (Vogeler, 1996, p. 435). Bij LPGen waren de productiemiddelen geen staatseigendom, maar brachten verschillende boeren hun eigen productiemiddelen in een collectief in (Seidel et al., 1961, p. 71). De boeren bleven daarmee formeel eigenaar van de productiemiddelen, maar moesten wel produceren wat de staat hen voorschreef, en tegen een prijs die door de staat werd vastgesteld (Singelmann, 2011, p. 13). De boeren deelden vervolgens in de waarde van de productie van het collectief en behielden daarmee een zekere mate van zelfstandigheid (Vogeler, 1996, p. 435). Wie er juridisch gezien eigendom had over de productiemiddelen verschilde per fase van de collectivisering. Men kan drie typen LPGen onderscheiden, in het algemeen in oplopende omvang (Immler, 1972a, p. 9; Vogeler, 1996, p. 435):

- Type I met gemeenschappelijk gebruik van het akkerland (en soms ook grasland). De overige productiemiddelen bleven privébezit.

- Type II met gemeenschappelijk gebruik van akkerland, grasland, vee, machines en andere apparaten.
- Type III met gemeenschappelijk gebruik van alle productiemiddelen door de LPG.

De collectivisering werd begin jaren 1960 afgesloten, toen de LPGen in de DDR gemiddeld rond de 5.000 hectare omvatten (Vogeler, 1996, p. 435). In de jaren 1980 volgde nog een drastische ingreep door de LPGen vergaand te specialiseren in de productie van gewassen (*Pflanzenproduktion*; LPG(P)) en veeteelt (*Tierhaltung*; LPG(T)). Een maatregel die slecht uitpakte, aangezien de LPG(T) hiermee de controle over een van hun belangrijkste hulpbronnen verloren: veevoer (Singelmann, 2011, p. 13).

Gezien de geschiedenis van de DDR worden de LPGen vaak in een kwaad daglicht gesteld, maar Immler (1972b) en Koester (1972) wijzen erop, dat de grote agrarische bedrijven ook aanzienlijke voordelen boden. Naast economische schaalvoordelen, een hogere productiviteit als gevolg van specialisering en efficiëntere inzet van arbeidskrachten konden de boeren binnen het collectief gemakkelijk taken van elkaar overnemen, waardoor men in tegenstelling tot traditionele (Westerse) boeren ook vakantie kon nemen en het bedrijf niet direct in nood kwam door ziekte of ouderdom. Bovendien vervulden de LPGen een belangrijke sociale functie, die we in het Westen als een taak voor de overheid zouden opvatten (Visser, 2008, p. 381). In plaats van de staat, zorgden de LPGen bijvoorbeeld voor de aanleg en het onderhoud van infrastructuur, huizen en scholen, of fungeerden enkele LPG-gebouwen tevens als buurthuis of danszaal (Vogeler, 1996, p. 439). Het voortbestaan van deze bedrijven binnen het kapitalisme ligt volgens Visser (2008) dan ook helemaal niet zozeer aan hun economische voordelen, maar eerder aan de centrale positie die de landbouwcollectieven speelden binnen sociale netwerken (zie verder paragraaf 5.5.1).

4.2 Brandenburg na de Wende

Na de val van de Berlijnse Muur, in het Duits bekend als *die Wende*, volgde een derde door de staat opgelegde herstructurering van de landbouwsector. De LPGen moesten zich omvormen naar het Bundesrecht uit West-Duitsland of zouden worden opgedoekt. De staatsgronden van de VEGs kwamen in het bezit van de Bondsregering, die ze zou privatiseren. Hierbij kregen de *Alteigentümer* die ten tijde van de grondhervorming door de Sovjets het land in bezit hadden gekregen, in eerste instantie voorrang. Hiermee werden mensen die grond hadden verworven tijdens het DDR-regime of die voor de Tweede Wereldoorlog grond in bezit hadden, zo goed als buitengesloten bij de privatisering van de grond (Vogeler, 1996, p. 437). De overige gronden die niet aan *Alteigentümer* vergeven konden worden, werden stapsgewijs verpacht of geveild via de *Treuhandanstalt* (THA) of diens opvolger, de *Bodenverwertungs- und -verwaltungs GmbH* (BVVG) (zie verder paragraaf 5.3).

De voormalige LPGen konden worden omgevormd in een aantal verschillende rechtsvormen, die grofweg pasten binnen twee categorieën: natuurlijke personen (eenmansbedrijven en persoonlijke vennootschappen) of juridische personen. Van alle LPGen besloot circa driekwart zich om te vormen, de overige bedrijven gingen direct na de Wende failliet (Münch & Bauerschmidt, 2002, p. 23). Van de LPGen die zich omvormden, koos ongeveer de helft voor een juridische persoon (Hagedorn, 2014, p. 572), zoals een *Agrargenossenschaft* (AG), *eingetragene Genossenschaft* (e.G.) of een *Gesellschaft mit beschränkter Haftung* (GmbH). De overige vormden zich om tot eenmansbedrijven of persoonlijke vennootschappen, bijvoorbeeld een *Gesellschaft bürgerlichen Rechts* (GbR). In de Oost-Duitse deelstaten ontstond zo een agrarische structuur, waar vergeleken met West-Duitsland relatief veel grond in handen was van juridische personen. In West-Duitsland bestaat 91,5% van de landbouwsector uit eenmansbedrijven, die samen 84,1% van de grond bezitten. Hoewel eenmansbedrijven met 71,3% ook de grootste groep vormen binnen Oost-Duitsland, bezitten zij hier

slechts 27,0% van alle landbouwgrond. Juristische personen bezitten daarentegen 50,9% van de landbouwgrond in Oost-Duitsland, terwijl zij slechts 15,0% van de bedrijven uitmaken (cijfers uit 2013, uit: Tietz, 2015, p. 6). Voor een uitgebreide analyse van het aantal bedrijven per rechtsvorm, kan worden gekeken naar het werk van Vogeler (1996) en Tietz (2015).

De regering van de *Bundesrepublik Deutschland* (BRD) poogde middels haar beleid financiële prikkels te geven aan voormalige LPGen die zich wilden omvormen tot familiebedrijven. Hiertoe kon de LPG worden opgedeeld in een aantal kleinere bedrijven. Uit data van de *Bundesforschungsanstalt für Landwirtschaft* (FAL) (zie Vogeler, 1996, p. 445) blijkt echter dat de LPGen nauwelijks werden opgedeeld. Vergelijkbaar met de overige Oost-Duitse deelstaten, deelde driekwart van de voormalige LPGen in Brandenburg zich op in maximaal vier ondernemingen, waarmee de gemiddelde bedrijfsomvang nog steeds relatief groot bleef. Ruim een derde van alle LPGen deelde zich zelfs helemaal niet op.

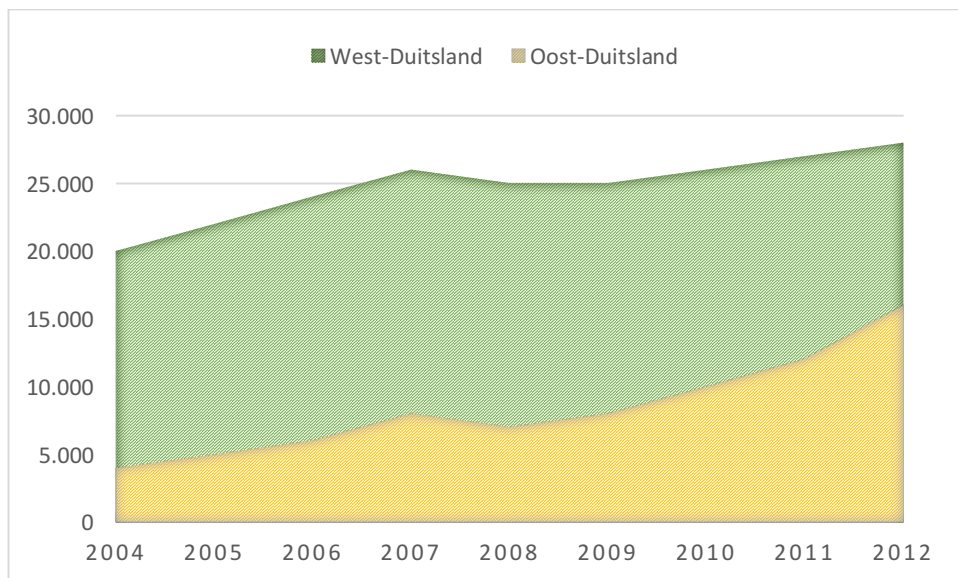
Hoewel de LPGen, tegen verwachting in, grotendeels bleven voortbestaan na de Wende, veranderde er wel een aantal belangrijke zaken. De agrarische structuur werd door de opdelingen iets kleinschaliger dan tijdens het DDR-regime en de sociale voorzieningsfuncties die door de LPGen werden vervuld, verdwenen grotendeels. Hoewel de collectieve landbouwbedrijven bekend geworden waren als symbool van de inefficiënte van de socialistische planeconomie, bleek het voortbestaan van grootschalige landbouwcollectieven een rationele en succesvolle aanpassing aan een onzekere economie (Visser, 2008; Buechler & Buechler, 2000).

4.3 Brandenburg nu

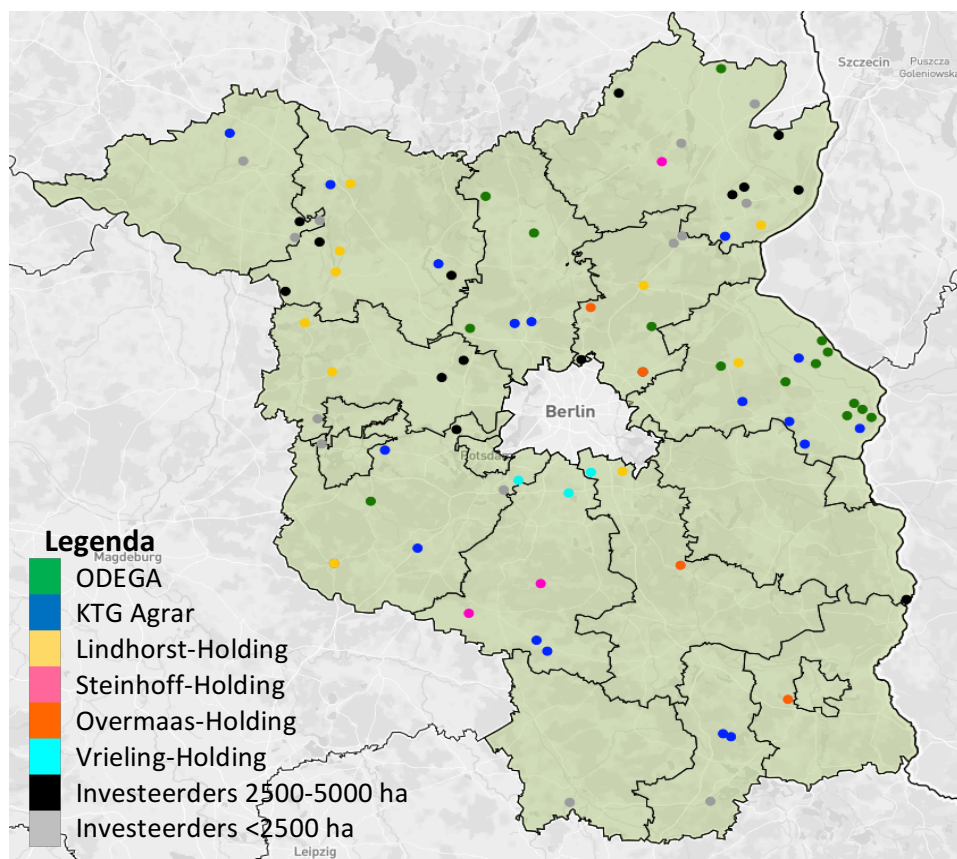
Sinds de Oost-Duitse landbouwsector door de Duitse eenwording openstaat voor de buitenwereld, spelen bovenregionale boeren en investeerders een rol in de agrarische ontwikkelingen. De relatief goedkope grondprijzen (afbeelding 4.2) maakten het aantrekkelijk voor buitenlandse en West-Duitse boeren om in Oost-Duitsland een bedrijf te beginnen. Ook investeerdersbedrijven deden al kort na de Wende hun intrede in de nieuwe bondslanden. Volgens Vogeler (1996, p. 442) worden deze investeerders gekenmerkt door vijf specifieke aspecten:

1. De maximalisering van winsten voor aandeelhouders (dit zijn niet de boerenarbeiders);
2. Top-down besluitvorming met weinig inbreng voor werknemers;
3. Eigendom van de activa is van afwezige investeerders;
4. De boerderij wordt geleid door managers; en
5. De veldarbeid wordt uitgevoerd door arbeiders zonder binding met de lokale bevolking en met gebrek aan kennis van de lokale omstandigheden (zogenaamde *Tiefladerbauern*, zie o.a. Buechler & Buechler, 2000 en paragraaf 5.1.3).

Sinds de financiële crisis is de druk van investeerders steeds groter geworden. Inmiddels heeft een handvol investeerdersbedrijven verspreid door Brandenburg reeds vele hectaren grond in handen (Bauernbund Brandenburg, 2014, pp. 10-11) (afbeelding 4.3). De grondprijzen in Brandenburg zijn daardoor in de afgelopen 10 jaar meer dan verdrievoudigd, een enorme stijging vergeleken met de meeste West-Duitse deelstaten (tabel 4.1). De intrede van verschillende niet-regionale en niet-agrarische actoren tot de grondmarkt en de sterke stijging van de grondprijzen die zich de afgelopen jaren heeft voltrokken, kennen een aantal complexe en intergerelateerde oorzaken en gevolgen, die in het volgende hoofdstuk zullen worden besproken. Centraal daarbij staat de concentratie van landbouwgrond in de handen van slechts enkele grote bedrijven. In Duitsland als geheel bezit 8,6% van de agrarische bedrijven meer dan honderd hectare. Samen beheren zij echter 52,3% van alle landbouwgrond (Swain, 2013, p. 374).

Afbeelding 4.2: Gemiddelde grondprijzen (€/ha) in Oost- en West-Duitsland. Aangepast overgenomen uit Kaufen Spekulant den Osten auf? van H. Schumann, 2013, p. 4.

Afbeelding 4.3: Geografische spreiding van de grootste investeerders over Brandenburg. Bron gegevens: Bauernbund Brandenburg, z.d.

Tabel 4.1

Gemiddelde grondprijzen (€/ha en index) in Duitsland. (Bron gegevens: Proplanta)

	Deelstaat	2000		2007		2014	
Oost-Duitsland	Brandenburg	2.615	(86)	3.024	(100)	10.191	(337)
	Mecklenburg-Vorpommern	3.621	(74)	4.862	(100)	17.539	(361)
	Sachsen	4.131	(85)	4.846	(100)	10.250	(212)
	Sachsen-Anhalt	3.865	(76)	5.055	(100)	12.982	(257)
	Thüringen	4.744	(109)	4.369	(100)	9.430	(216)
West-Duitsland	Baden-Württemberg	18.609	(102)	18.305	(100)	23.021	(126)
	Bayern	24.619	(105)	23.431	(100)	41.440	(177)
	Hessen	13.640	(107)	12.775	(100)	14.578	(114)
	Niedersachsen	13.892	(102)	13.582	(100)	38.856	(286)
	Nordrhein-Westfalen	26.142	(98)	26.750	(100)	40.049	(150)
	Rheinland-Pfalz	9.466	(106)	8.894	(100)	12.092	(136)
	Saarland	9.905	(109)	9.066	(100)	10.065	(111)
	Schleswig-Holstein	11.244	(93)	12.088	(100)	26.311	(218)

De aanwezigheid en activiteit van investeerders verschilt sterk per regio, zoals ook te zien is in afbeelding 4.3. Zowel binnen als tussen de Oost-Duitse deelstaten bestaat grote verscheidenheid. Tietz (2015, p. X) laat zien dat in Sachsen, Sachsen-Anhalt en Thüringen tussen 2007 en 2014 respectievelijk 3%, 1%, en 0% van alle landbouwgrond werd overgenomen door investeerders, tegenover 14% in Mecklenburg-Vorpommern. Brandenburg vormde helaas geen onderdeel van de studie, maar de schattingen van de Bauernbund Brandenburg (2014) tellen op tot ongeveer 8,5% van alle landbouwgrond in Brandenburg, die in het bezit is van investeerders (naar cijfers van Statistik Berlin-Brandenburg, 2011). De lijst van Bauernbund Brandenburg is echter niet volledig. Fock en Kasten (2013, p. 38) schatten dat investeerders in Brandenburg minstens een even groot aandeel van de landbouwgrond in handen hebben als in Mecklenburg-Vorpommern.

Ook binnen Brandenburg bestaan er verschillen. Zo stegen de grondprijzen tussen 2005 en 2010 het meest in de Landkreis Uckermark, maar kent Landkreis Märkisch-Oderland sinds 2006 de hoogste 'grondbiliteit' (Forstner, Tietz, Klare, Kleinhanss & Weingarten, 2011, p. 51). De grondbiliteit is de verhouding tussen het aantal hectare landbouwgrond dat verkocht is in een bepaald jaar ten opzichte van het totale aantal hectare landbouwgrond. Dit betekent dus dat in Märkisch-Oderland relatief de meeste landbouwgrond van eigenaar is gewisseld in de laatste jaren, in 2010 ruim 35% (ibid.). Het hoge aandeel grondverkoop zegt echter niets over de kopers die de grond in handen krijgen. Dit kunnen zowel investeerders als private boeren zijn. Helaas zijn hierover geen goede data beschikbaar. Wel verhoogt een hoge grondbiliteit de kans, dat met boeren gesproken kan worden die recentelijk grond het gekocht of verkocht. Vandaar dat ervoor is gekozen om dit onderzoek voornamelijk in de Landkreis Märkisch-Oderland uit te voeren. Zes van de in totaal veertien interviews zijn uitgevoerd met boeren of agrarische ondernemingen in de Landkreis Märkisch-Oderland. Daarnaast zijn twee boeren uit Landkreis Barnim geïnterviewd (bijlage I).

5. Resultaten

De ontwikkelingen in een bepaalde regio staan nooit op zichzelf. Zoals Doreen Massey (1994) beschreef in haar beroemde paper “A Global Sense of Place” moet een plaats worden beschouwd als het product van *flows* die lokaal samenkomen en daarmee verschillende schaalniveaus en plekken aan elkaar binden. Monk (2012) verbeeldt dit als een vlechtende rivier, waarbij telkens verschillende stromen in en uit elkaar vloeien. Een metafoor die ook de situatie in Brandenburg duidelijk omschrijft. Globale ontwikkelingen kruisen met lokale omstandigheden en creëren zodoende de specifieke landproblematiek in Brandenburg. Deze kruisende ontwikkelingen zijn zowel van economische, politieke als sociaal-culturele aard en culminerend volgens verschillende bronnen in de intrede van investeerders op de lokale grondmarkt (o.a. Herre, 2013; Börnecke, 2013; Schumann, 2013).

In dit hoofdstuk zullen de resultaten van dit onderzoek worden besproken, waarbij aandacht zal zijn voor de verschillende ontwikkelingen die elkaar kruisen en interacteren. In eerste instantie wordt hierbij gebruik gemaakt van de interviews die voor dit onderzoek zijn afgelegd met verschillende boeren, ambtenaren, politici en lobbygroepen in Brandenburg. De resultaten uit de interviews worden vervolgens aangevuld en vergeleken met statistische gegevens en wetenschappelijke en journalistieke literatuur. Middels nummers wordt telkens verwezen naar de verschillende interviews, welke zijn beschreven in bijlage I. In een aantal paragrafen zal dieper worden ingegaan op de belangrijkste aspecten die spelen op de Brandenburgse grondmarkt, maar voor het overzicht wordt hieronder eerst een korte samenvatting gegeven.

De stijgende grondprijzen in Brandenburg kunnen worden verklaard aan de hand van de financiële en voedselcrisis in 2007-2008, die de aandacht van investeerders wereldwijd vestigde op land. Brandenburg was voor deze investeerders in het bijzonder interessant vanwege zijn relatief lage grondprijzen en grote agrarische structuren die in de historisch zijn ontstaan. Verder wordt de grondmarkt in Brandenburg beïnvloed door de Duitse energiewetgeving en de privatisering van voormalige staatsgronden, die beide een prijsverhogend effect tot gevolg hebben. De ontwikkelingen hebben onder andere geleid tot de intrede van investeerders op de grondmarkt, een proces dat wordt bevorderd door een moeizame ‘generatiewissel’ binnen de landbouwsector. Hierbij gaat het om (1) een afnemende interesse van jongeren voor de landbouwsector, waardoor steeds meer boerenbedrijven geen opvolging kunnen vinden, en (2) de problemen die jongeren moeten doorstaan, wanneer zij wel een bedrijf willen beginnen of overnemen. Problemen met de ‘generatiewissel’ spelen

wereldwijd, maar worden in Brandenburg versterkt door demografische ontwikkelingen als vergrijzing en bevolkingskrimp.

Bovendien is er in de politiek weinig interesse in de belangen van boeren. Het landbouwbeleid op verschillende overheidslagen is voornamelijk gericht op de bevordering van grote bedrijven ten koste van de kleinere. Een belangrijk deel van de kritiek richt zich op de privatisering van voormalige staatsgronden, die wordt uitgevoerd door de BVVG. Door gronden openbaar uit te schrijven, wordt de grondmarkt weliswaar transparanter en toegankelijker, maar stijgen ook de prijzen van landbouwgrond, waardoor paradoxaal genoeg juist een deel van de vragers op de grondmarkt wordt uitgesloten. Met name voor kleine of beginnende boeren wordt het moeilijker om land te verkrijgen voor het oprichten of overnemen van een bedrijf. Ondanks de aanwezigheid van verschillende lobbygroepen, staat de aanpak van subsidiemechanismen en mazen in de wet, die momenteel door investeerders worden gebruikt om steeds meer landbouwgronden te verwerven, niet hoog op de politieke agenda.

5.1 Meer concurrentie van buitenaf

Zoals reeds in hoofdstuk 1 is besproken, is sinds het uitbreken van de financiële en voedselcrisis in 2007-2008 een *global land rush* ontstaan. Landbouwgrond wordt door investeerders beschouwd als een goede en veilige belegging, nu het rendement op aandelen en staatsobligaties laag en onzeker is (Ouma, 2014; Fairbairn, 2014). Het lagerentebeleid van de Europese Centrale Bank (ECB) is daarbij een extra duwtje in de rug van investeerders (interview 6 en 13). “Wie geen rente krijgt over zijn kapitaal, koopt maar een stuk akker”, aldus meneer Schmidt, SPD-politicus en voorzitter van de Landrat in Märkisch-Oderland (interview 13).

Brandenburg, maar ook andere Oost-Duitse deelstaten, zijn in het bijzonder interessant voor investeerders, vanwege de grootschalige agrarische structuur die historisch is ontstaan (Fock, 2012; Schumann, 2013) en de relatief lage grondprijzen ten opzichte van West-Duitsland (Börnecke, 2013; Forstner et al., 2011). Volgens meneer Vogel (interview 14), voorzitter van *Bündnis 90/Die Grünen* in de Landtag van Brandenburg, bieden de omstandigheden in Brandenburg (zie ook hoofdstuk 4) een eenvoudig en aantrekkelijk model voor investeerders: in plaats van hier een daar een hectare te kopen, kan men voor relatief weinig geld in één keer een heel bedrijf inclusief enkele tientallen tot honderden hectaren aan bijbehorende landbouwgrond en pachtverdragen overnemen.

5.1.1 De ene concurrent is de andere niet

Door de huidige ontwikkelingen treden steeds meer actoren toe tot de grondmarkt in Brandenburg. Boeren rapporteren een toegenomen concurrentie uit verschillende hoeken. Naast boeren uit de omgeving moet er ook worden gewedijverd met West-Duitse en buitenlandse boeren, agrarische en niet-agrarische investeringsmaatschappijen, windkracht- of biogasondernemingen en private investeerders, waaronder bijvoorbeeld een tandarts uit Hamburg of een advocaat uit Dortmund (interview 1). Hoewel in de literatuur in het algemeen wordt gesproken over ‘bovenregionaal actieve investeerders’ (zie o.a. Tietz, 2015), vormen de concurrenten in werkelijkheid een diverse groep actoren met uiteenlopende belangen, capaciteiten en (financiële) middelen.

Allereerst zijn er verschillende niet-regionale boeren actief in Brandenburg, veelal uit West-Duitsland, Nederland en Denemarken (interview 2, 3, 4 en 10), die na de Wende zijn verhuisd naar Oost-Duitsland vanwege de relatief goedkope landbouwgrond. Een motief dat wordt onderschreven door de familie Van Casteren (interview 9), die in 1997 verhuisde van Friesland naar Märkisch-Oderland en er sindsdien een melkveehouderij leidt. In Nederland kon het gezin 20 hectare van de

buurman overkopen, maar voor hetzelfde geld kochten zij in Brandenburg het tienvoudige, verklaart meneer Van Casteren. Het enige verschil was, dat het hier enkel pachtland betrof, terwijl ze in Nederland de grond in eigendom hadden gekregen. Dat verschil accepteerde de familie echter graag. Bovendien stond de Duitse wet- en regelgeving voor de landbouw meneer Van Casteren meer aan dan die in Nederland, in ieder geval op lokaal niveau.

De houding van lokale boeren ten aanzien van de buitenlandse boeren verschilt erg per geval (interview 12). De mate van integratie blijkt een belangrijke factor. Sommige buitenlandse boeren beheren enkel een boerderij op afstand in Brandenburg. Zij hebben een lokale bedrijfsleider aangesteld en zijn zelf slechts zelden te vinden op het erf. Zodoende ziet men deze mensen nauwelijks, spreekt men ze nooit en krijg je niks mee wat er in het bedrijf speelt, beklagen de boeren mevrouw Hradetzky, mevrouw Kaiser, mevrouw Klemin en meneer Vössing (interview 2, 3 en 4). Daarentegen zijn er ook genoeg buitenlandse boeren die met hun gezin in Brandenburg wonen en wel actief deelnemen aan het gemeenschapsleven, en daarom ook veel beter worden geaccepteerd door de lokale bevolking (interview 4). De familie Van Casteren beaamt dit (interview 9). Zij hebben zich van meet af aan ten doel gezet om actief te participeren binnen de gemeenschap. Alle gezinsleden voelen zich momenteel dan ook volledig geaccepteerd en mevrouw Van Casteren is zelfs voor een tweede termijn gekozen in de gemeenteraad.

Desalniettemin is de verhouding tussen lokale en buitenlandse boeren op zekere momenten gespannen. In de concurrentiestrijd worden Nederlandse boeren zelfs gevreesd, vertelt de biologische rundveehoudster mevrouw Hradetzky (interview 2). Een vriend van haar biedt momenteel mee in een uitschrijving van de BVVG, maar mevrouw Hradetzky is sceptisch over zijn kansen. Er biedt immers ook een Nederlander mee, en die staan bekend om het nemen van risico's en de grote bedragen die zij doorgaans inleggen. Heel erg is dat natuurlijk niet, geeft ze toe, het is nu eenmaal de huidige concurrentiesituatie. Maar toch voelt het voor mevrouw Hradetzky een beetje onterecht, aangezien de grote vraag naar land door externe actoren mede zorgt voor de stijgende prijzen in Brandenburg, en de grond zodoende ook voor lokale boeren duurder wordt.

5.1.2 Investeerders zijn niet geliefd

Waar buitenlandse boeren nog worden geaccepteerd als legitieme concurrenten op de grondmarkt, ligt dit anders bij de grote investeringsmaatschappijen die in de laatste jaren steeds meer bedrijven en landbouwgrond in Brandenburg hebben overgenomen (zie hoofdstuk 4). Het bezwaar op deze investeerders is dat zij hun geld niet primair in de landbouw verdienen en daardoor in staat zijn om veel hogere bedragen neer te tellen dan de boeren ooit kunnen betalen (interview 1, 10 en 12). “De investeerders zullen vast wel een grens hebben gesteld voor zichzelf, maar die is in de regel hoger dan die voor praktiserende boeren”, vat een anonieme boer samen (interview 10). Meneer Lampe, voorzitter van de *Bauernverband Barnim* en zelf vennoot binnen een *eingetragene Genossenschaft* (e.G.), verbaast zich over de hoge bedragen die investeerders neertellen voor sommige gronden. “De KTG en Lindhorst-Gruppe kopen natuurlijk niet alles, zo is het ook weer niet. Die hebben binnen hun bedrijf wel een bovengrens ingebouwd, maar het gaat niet altijd om goede gronden. Wie €22.000 wil betalen voor relatief onvruchtbare grond, mag dat doen van mij, maar ik doe het niet. Die investering haal je er nooit meer uit”, vertelt meneer Lampe (interview 8).

Een ander kritiekpunt van de boeren op de investeerders is hun ‘agressieve’ werkwijze. Mevrouw Wesner (interview 12) en een anonieme boer (interview 10) beschrijven die werkwijze als volgt: investeerders brengen ongevraagd een bod uit op een bedrijf om het over te nemen. Wanneer een bedrijf niet akkoord gaat of niet reageert, blijft de investeerder brieven sturen of komen

werknemers van de investeringsmaatschappij persoonlijk langs om een nieuw bod uit te brengen. De bedrijven worden zo als het ware overspoeld met nieuwe boden tot ze akkoord gaan (interview 10) of men probeert met wat cashgeld om de eigenaren alsnog tot verkoop over te halen (interview 12). De anonieme boer en mevrouw Wesner hebben zelf nog geen boden gehad van investeerders, maar kennen wel de werkwijze van de investeerders van de bedrijven die in de buurt zijn overgenomen. Het bedrijf van de anonieme boer (interview 10) heeft in de laatste jaren wel 140 hectare verloren, maar die werden opgekocht door een private boer. Hij wilde het bedrijf listig uitkopen door direct naar enkele vennoten te gaan en hen geld te bieden, zonder vooraf te overleggen met de overige vennoten, licht de bedrijfsleider toe. Geen van de boeren in dit onderzoek heeft echter zelf dergelijke ervaringen gehad met investeerders. Ze concurreren soms om dezelfde gronden, maar hebben nog geen delen van hun eigen bedrijf moeten afstaan aan een investeringsmaatschappij (interview 8). Door de jaren heen zijn wel wat pachtverdragen verloren aan concurrenten, maar anderzijds hebben zij ook wat nieuwe pachtgronden erbij gekregen, waardoor ze per saldo ongeveer gelijk zijn gebleven, leggen zowel meneer Lampe (interview 8) als mevrouw Wesner (interview 12) uit.

Naast volledige overname kan de investeringsmaatschappij ook ondersteuning bieden aan financieel zwakke bedrijven, bijvoorbeeld door een deel van de aandelen op te kopen, zodat het bedrijf de middelen aan kan trekken om nieuw land te kopen of te investeren in gebouwen of machines (interview 1; Fock, 2012). Wanneer het bedrijf een deel van de aandelen bezit, heeft het echter ook inspraak in de bedrijfsvoering en zodoende kan het bedrijf later alsnog volledig worden opgekocht door de investeerder (interview 1). Ook bedrijven waar de eigenaren tegen hun pensioen aanlopen en de opvolging niet is geregeld, worden vaak overgenomen door investeerders, omdat de eigenaren geen andere mogelijkheid zien om hun bedrijf in stand te houden en via de investeerders een aanzienlijk bedrag kunnen krijgen voor hun bedrijf, schetst mevrouw Sennewald van *Bauernverband Märkisch-Oderland* (interview 1).

Wanneer een bedrijf eenmaal wordt overgenomen, is er volgens een anonieme boer (interview 10) vaak sprake van 'verdragslist'. Investeerders voegen vage bepalingen of clausules toe in het verdrag, die van tevoren niet duidelijk worden toegelicht. Hierdoor kunnen ze na ondertekening veel macht kunnen uitoefenen op de bedrijfsvoering. De bedrijfsvoering verandert in de meeste gevallen sowieso grondig na overname door een investeerder, waarover meer in paragraaf 5.1.2. De meeste investeerders benutten de overgenomen bedrijven voor agrarische productie. Zo vormt het land niet alleen een belegging voor kapitaal, maar levert het in de tussentijd ook nog de oogstopbrengsten (Deiningner et al., 2011; GRAIN, 2008). Enkel speculatie in land komt dan ook niet echt voor. De investeerdersmaatschappijen bewerken het land zelf en private investeerders verpachten het land doorgaans aan lokale boeren (interview 1). Märkisch-Oderland is door het vruchtbare Oderbruch eigenlijk ook te goed voor speculatie, stelt mevrouw Kaiser (interview 3).

Binnen de investeringsmaatschappijen bevindt zich een bijzondere groep, die extra aandacht verdient: namelijk de ondernemingen die grond kopen ten behoeve van duurzame energie. Volgens verschillende experts is de Duitse wetgeving op het gebied van hernieuwbare energiebronnen (*Erneuerbare Energien Gesetz* (EEG)) de belangrijkste externe factor op de Oost-Duitse grondmarkt (Forstner et al., 2011, p. 97). Onder de EEG wordt de aanleg van windmolenparken en biogasinstallaties gestimuleerd, hetgeen volgens Appel, Ostermeyer-Wiethaup en Balmann (ter perse) een opdrijvend effect heeft op de pachtprizen in de omgeving. Onder de EEG zijn enorme kapitaalstromen in de grondmarkt gevloeid, waardoor prijzen zijn gestegen en met name de kleinere biologische bedrijven niet genoeg financiële middelen meer hebben om gronden te verwerven, betoogt meneer Schmidt (interview 13). De biologische rundveehoudster mevrouw Hradetzky (interview 2) heeft dit zelf

ondervonden toen een windkrachtonderneming een nabijgelegen stuk grond wilde kopen. Volgens het *Grundstücksverkehrsgesetz* en het *Reichsiedlungsgesetz* (zie paragraaf 5.4) had mevrouw Hradetzky als lokale boer een 'voorkeepsrecht' (*Vorkaufsrecht*) op de windkrachtonderneming. Daarvoor diende ze echter wel genoeg financiële middelen bijeen te brengen om een redelijke tegenbod tegen de onderneming uit te kunnen brengen. Dit lukte niet, waardoor de grond uiteindelijk toch naar de windkrachtonderneming is gegaan.

5.1.3 Rationalisering met onredelijke gevolgen

De komst van verschillende nieuwe concurrenten op de grondmarkt, heeft ervoor gezorgd dat men steeds vaker 'aast' op dezelfde stukken grond die te koop worden aangeboden. De concurrentiestrijd gaat zelfs zo ver, dat lokaal afgunst en jaloezie ontstaan onder de dorpsbewoners, wanneer iemand het land uiteindelijk in handen krijgt ten koste van de ander (interview 1). Een ervaring die meneer Vössing (interview 4) zelf ondervond toen hij voor de oprichting van zijn bedrijf meedong naar een grondstuk en dit uiteindelijk ook kreeg. Uit verhalen van dorpsbewoners maakte meneer Vössing later op, dat de 'grote boer' in de omgeving niet blij was dat een kleine boer het stuk had gekregen in plaats van hij. "Eigenlijk zit iedereen te wachten tot wij ophouden, zodat ze onze grond kunnen verdelen", voegt hij toe.

Daarnaast heeft de huidige situatie in Brandenburg een aantal andere nadelige gevolgen, die vooral zijn toe te schrijven aan de investeringsmaatschappijen. Wanneer een bedrijf eenmaal is overgenomen, volgt namelijk een rationalisering van het productieproces. Dit houdt in dat arbeidsintensieve productievormen, in eerste plaats de veehouderij, maar ook groenteverbouw, worden stopgezet en vervangen door minder intensieve gewassen (interview 12 en 14). Een proces dat overeenkomt met de overname van Agroverbund Schulzendorf (interview 11). Toen het bedrijf in 2009 werd overgenomen door de Lindhorst-Gruppe, werden de varkens en runderen die het bedrijf bezat, verkocht of afgemaakt en het bedrijf schakelde volledig over op akkerbouw, voornamelijk maïs voor biogasproductie. Deze minder arbeidsintensieve productievormen worden onderhouden door loonondernemingen, ook bekend als zogenaamde *Tiefladerbauern* (Buechler & Buechler, 2000). De loonwerkers worden zogenoemd omdat ze naar de akkers komen met grote opleggers, waarop de tractor staat. Deze wordt van de oplegger gereden, de akker op, en wanneer de arbeid volbracht is, rijdt de vrachtwagen met tractor verder naar het volgende veld. Deze werkwijze stuit op veel kritiek bij de traditionele boeren, omdat de lokale binding en zorg voor de akker hiermee verdwijnt (interview 1, 6, 10, 12 en 14). De *Tiefladerbauer* werkt volgens een vastgesteld dienstschema, en als het weer niet optimaal is wordt er toch op het land gewerkt. Op termijn vermindert zo de vruchtbaarheid van de bodem, waarschuwen boerin mevrouw Wesner (interview 12). Ook de biodiversiteit kan afnemen door de grote monoculturen (Vogel, 2016). Maar de loonwerkers werken niet op hun eigen land en komen vaak niet uit de buurt, dus voelen ze zich niet verantwoordelijk. Zoomers (2010) omschrijft deze ontkoppeling van bodem en bevolking als de *foreignization of space*. Deze term moet echter niet per se worden opgevat als een toename van het aantal buitenlandse arbeidskrachten in de landbouw. De loonwerkers zijn in de regel Duits en er wordt nauwelijks gewerkt met Poolse of andere Oost-Europese arbeidskrachten, zoals soms wordt vermoed. Die zijn eerder werkzaam in de groenteverbouw, een sector die juist erg arbeidsintensief is, legt meneer Vogel uit (interview 14).

Doorgaans betekent overname door een bedrijf dat een deel van het personeel wordt ontslagen, omdat er minder arbeid nodig is of omdat hun taken worden overgenomen door de loonondernemingen. Dit verschilt echter per bedrijf en het is goed mogelijk dat het personeel zijn baan wel kan behouden, zoals gebeurde bij Agroverbund Schulzendorf (interview 11). De KTG Gruppe (2015)

streeft naar leefbare dorpsgemeenschappen en zal het zodoende proberen de werkgelegenheid zo veel mogelijk in stand te houden. Volgens critici ontstaan er echter toch problemen, omdat de winsten van de bedrijven uiteindelijk voor de holding zijn, die ze niet lokaal investeert (Fock & Kasten, 2013; Vogel, 2016).

5.2 Wie neemt het bedrijf over?

Sinds de Wende is er veel veranderd in de voormalige LPGen. Meneer Lampe (interview 8) is momenteel nog een van de 13 vennoten binnen het bedrijf, waar het er ooit 300 waren. Een anonieme boer (interview 10) werkt in een van de zes bedrijven, waarin de LPG na de Wende werd opgedeeld. In 1991 begon het bedrijf met negen firmanten, van wie er vier nog steeds in het bedrijf zitten. Twee firmanten zijn uitgekocht, omdat hun kinderen niet verder wilden in het bedrijf. Bij de overige firmanten hebben de kinderen de positie van hun ouders wel overgenomen of is een andere firmant in de plaats gekomen, waardoor het bedrijf nu nog met zeven man werkt. De opvolging van het bedrijf blijft echter onzeker, omdat niet alle kinderen van de overgebleven firmanten interesse hebben om het bedrijf over te nemen. Bij het bedrijf van mevrouw Wesner (interview 12) speelt een vergelijkbare situatie. De LPG waar zij ooit in werkte werd eveneens opgedeeld in zes bedrijven en haar huidige bedrijf deelt ze met 13 andere vennoten. Hiervan is echter nog maar de helft actief. De andere zeven zijn met pensioen gegaan, zonder opvolging, maar werden niet uitgekocht, waardoor ze nog steeds inspraak hebben in de bedrijfsvoering en meedelen in de winst.

De opvolging binnen de landbouwsector wordt vaak aangeduid als de 'generatiewissel', die op het moment zeer moeizaam verloopt (Fuchsloch & Haerlin, 2015). Volgens het *Statistisches Bundesamt* (DESTATIS, 2010) was de opvolging in 2010 slechts bij 29% van de boerenbedrijven in Brandenburg met een eigenaar van 45 jaar of ouder geregeld, net onder het Duitse gemiddelde van 31%. Burton en Fischer (2015) waarschuwen naar aanleiding van deze cijfers voor een 'opvolgingscrisis' die grote gevolgen kan hebben voor de bestaande agrarische structuur. Een onduidelijke opvolging biedt investeerders de mogelijkheid zich in te kopen in een bedrijf. Een veelvoorkomend probleem is volgens mevrouw Wesner (interview 12), dat vennoten die met pensioen gaan voor veel geld uitgekocht willen worden. Wanneer het gewenste bedrag niet door de overige vennoten betaald kan worden, kan de uittrekkende vennoot ook besluiten zijn bedrijfsaandeel aan een investeerder te verkopen. De investeerder verwerft zodoende ook inspraakrecht en kan later het hele bedrijf opkopen (interview 1; zie ook paragraaf 5.1.2). Wanneer slechts enkele vennoten over zijn, kan het bedrijf ook in een keer worden verkocht. Dit gebeurde bijvoorbeeld bij Agroverbund Schulzendorf (interview 11). De bedrijfsleider van de voormalige e.G. ging met pensioen, waarna het hele bedrijf werd overgenomen door de Lindhorst-Gruppe. De holding stelde een nieuwe bedrijfsleider aan en de overgebleven vennoten kregen een taak binnen het dagelijks bestuur van het bedrijf.

5.2.1 Demografische ontwikkelingen bemoeilijken de generatiewissel

De problematische generatiewissel wordt breed erkend door de respondenten (interview 1, 3, 4, 8, 9, 10 en 14). Ze schetsen allen dezelfde situatie: de kinderen van de huidige boeren hebben geen interesse in de landbouw, of ze wonen inmiddels ver weg in de steden. Hoewel er regionale verschillen zijn, voltrekken zich dergelijke opvolgingsproblemen in heel Europa (Burton & Fischer, 2015; Rovný, 2016). In Oost-Duitsland speelt echter een aantal historisch-demografische ontwikkelingen, die de generatiewissel verder kunnen bemoeilijken. Een eerste punt kwam al naar voren: veel kinderen wonen niet meer in de regio. Na de val van de Berlijnse Muur kwam een grote migratiestroom op gang vanuit de voormalige DDR richting het westen. Onder de emigranten bevonden zich voornamelijk

jongeren, circa 60% was niet ouder dan 30 jaar (Kröhnert & Skipper, 2010). In totaal vertrokken tussen 1989 en 2005 per saldo 1,6 miljoen uit de Oost-Duitse deelstaten. De regio verloor daarmee ongeveer 10% van zijn bevolking enkel door migratie (ibid.).

Daarnaast zorgde de Wende voor een 'demografische shock', een acute stop van voortplantingsactiviteiten als geboorten en huwelijken, in een reactie op de sociale onrust (Kröhnert & Skipper, 2010). Het vruchtbaarheidscijfer daalde in vijf jaar van 1,6 kind per vrouw voor de val van de Muur, naar slechts 0,77 kind per vrouw in 1994 (ibid.). Deze rappe daling van de vruchtbaarheid heeft lokaal geleid tot een gat in de bevolkingsopbouw, de *Wendeknick*, in de leeftijd 20 tot 25 jaar (Landratsamt Märkisch-Oderland, 2016, p. 18). De demografische gevolgen van de val van de Muur komen daarmee recentelijk pas vol tot uitdrukking, nu de generatie die ten tijde van de Wende werd geboren, toetreedt tot de arbeidsmarkt en de leeftijd heeft bereikt om zelf een bedrijf op te richten of over te nemen.

De huidige generatiewissel is gezien de historisch-demografische ontwikkelingen moeizamer dan eerdere opvolgingen, vanwege het feit dat de nieuwe generatie simpelweg veel kleiner is dan de oude. Daarbij komt dat een groot deel van de nieuwe generatie is verhuisd naar het westen of, in een later stadium, van het platteland naar de stad (Herrschel, 2000). De plattelandsgebieden in Oost-Duitsland behoren tot de snelst krimpende regio's van Europa (Eurostat, 2014, p. 40). In de regio Berlijn-Brandenburg levert dit een interessante situatie op, waarbij het stedelijk gebied van Berlijn, met een hoge ruimtelijke druk, omringd wordt door een groot en dunbevolkt agrarisch gebied. In de directe omgeving van Berlijn ondervindt men daardoor een zogenaamde 'berlijnisering'; een extra druk op de grondmarkt en het lokaal bestuur, doordat de Berlijnse voorsteden groeien of omdat Berlijnaren op zoek zijn naar een tweede huis op het Brandenburgse platteland (Herrschel, 2000, p. 222). Meneer Vogel (interview 14) haalt bijvoorbeeld de extra druk aan van rijke Berlijnaren, die een stuk land willen op het Brandenburgse platteland om hun paarden op te stellen, of investeerders die een bedrijf overnemen en de boerderij vervolgens los verkopen als vakantiehuis. Ook mevrouw Sennewald (interview 1) noemt de nabijheid van Berlijn als een aantrekkelijke factor voor private investeerders.

5.2.2 Erfgenamen willen vooral geld zien

Bedrijven kunnen worden opgekocht door investeerders, maar er is nog een manier waarop investeerders aan land kunnen komen. Veel agrarische gronden in Duitsland zijn geen eigendom van de boerderijen, maar worden gepacht. In totaal gaat het om 70% van de landbouwgrond, waarmee in Duitsland aanzienlijk meer land wordt gepacht dan in Nederland (40%) of het Europese gemiddelde (53%) (Swinnen & Knops, 2013, p. 2). Waar het voor erfgenamen nog lastig is om een geërfd bedrijf op afstand te beheren, is het voor erfgenamen van landeigenaren relatief makkelijk om de pachtverdragen van hun ouders over te nemen. Boeren krijgen zodoende te maken met *Erbengemeinschaften*, wanneer zij een nieuw pachtverdrag moeten opstellen (interview 8, 10 en 12).

Hoewel sommige erfgenamen zich wel bekommeren om de boeren die het huis van hun ouders overnemen of hun velden bewerken (interview 3 en 6), willen de meeste erfgenamen vooral munt slaan uit de verkoop- of pachtopbrengsten en kiezen ze voor de hoogste bieder (interview 1, 2 en 10). In veel gevallen worden de pacht prijzen dan ook verhoogd door de *Erbengemeinschaften*. De erfgenamen richten zich naar de grondverkoop in de omgeving, en zien dat de grondprijzen de laatste jaren sterk zijn gestegen. De grotere concurrentie op de grondmarkt en de uitschrijvingen door de BVVG (zie paragraaf 5.3) hebben via de *Erbengemeinschaften* ook indirect een invloed op de grondprijzen. Erfgenamen vaak immers minstens zoveel geld ontvangen als de buurmanverpachter of

de BVVG (interview 1, 6 en 12). “Niemand ziet vrijwillig af van geld”, vat mevrouw Sennewald (interview 1) de situatie samen. Meneer Lampe (interview 8) vult daarop aan, dat sommige erfgenamen inderdaad liever aan een lokale boer verpachten, maar dat het uiteindelijk wel draait om geld. “De prijs moet wel kloppen, zowel voor ons als voor de verpachters,” besluit hij.

Als boeren de gewenste pacht prijs niet kunnen betalen, gaan de erfgenamen op zoek naar een hogere bieder, weet mevrouw Wesner (interview 12) uit ervaringen van dorpsbewoners. In veel gevallen zijn dit investeerders of rijke private boeren (interview 10 en 12). In die zin hebben de erfgenamen een grote verantwoordelijkheid in de landproblemen, aangezien zij kunnen beslissen aan wie ze hun land verkopen en verpachten, bepleiten meneer Lehnert (interview 6) en mevrouw Wesner (interview 12). Zoals meneer Lampe (interview 8) aangeeft, trekken de grondeigenaren in dit geval aan het langste eind.

5.2.3 Veel hordes voor jonge boeren

Voor de jongeren die wel een agrarisch bedrijf willen beginnen of overnemen, zijn er veel belemmeringen. Boeren (interview 2, 3 en 8) geven aan dat die hindernissen in de eerste plaats financieel van aard zijn. Mevrouw Kaiser (interview 3) geeft daarbij aan, dat men daarbij niet alleen moet denken aan de grond prijs, maar ook rekening moet houden met kosten als extra zaaigoed, arbeid en mogelijk zelfs een grotere trekker, wanneer men wil uitbreiden. Een algemeen probleem voor jonge boeren is de grote onzekerheden die zij ervaren. Bij het opstarten van een bedrijf zijn hoge investeringen nodig, terwijl de bank vaak terughoudend is in het verstrekken van een lening aan beginnende boeren, betogen mevrouw Sennewald (interview 1) en alle jonge boeren die voor dit onderzoek zijn geïnterviewd (interview 2, 3 en 4). Dit probleem speelt in de hele EU en is sinds het uitbreken van de financiële crisis alleen maar verergerd (Augère-Granier, 2015). De toegang tot land is in de eerste plaats cruciaal voor jonge boeren om een bedrijf te kunnen beginnen. Het kopen van land of verkrijgen van langdurige pachtverdragen biedt daarbij de meeste zekerheid (interview 3, 4, 5, 8), terwijl boeren in veel gevallen slechts de mogelijkheid krijgen kort te pachten (interview 1, 8 en 9). Kortlopende pachtverdragen vormen een probleem, omdat je er “niet zoveel mee kunt beginnen”, zoals meneer Lampe aankaart. Boeren zijn niet snel geneigd hoge investeringen te maken, omdat zij het land slechts voor korte tijd kunnen bewerken, aldus mevrouw Sennewald (interview 1). Dit zal de duurzame verzorging van de landbouwgronden op den duur onder druk zetten.

Wie wel langdurige pachtverdragen heeft kunnen sluiten of grond kan kopen, heeft meer zekerheid bij de bank, en kan zodoende makkelijker aan krediet komen, vertellen meneer en mevrouw Van Casteren (interview 9) uit eigen ervaring. Grond geeft zekerheid voor de bank, een veestapel of machines niet. Nu is een machine nieuw, maar over twee jaar is ze oud en biedt ze geen zekerheid meer voor de bank, legt meneer Van Casteren uit. Bovendien zijn Duitse banken veel minder scheutig dan de Nederlandse banken, merkt het paar op. Dat merkten ze vooral toen ze in 1997 naar Duitsland verhuisden. Veel nieuwe bedrijven waren direct na de Wende alweer failliet gegaan, waardoor de banken extra voorzichtig waren in het verstrekken van krediet. De bank wilde daarom aanvankelijk alleen leningen verstrekken met een maximale looptijd van tien jaar. Naar enkele gesprekken, waarin meneer en mevrouw Van Casteren probeerden de bank te overtuigen van hun plannen, lukte het echter de looptijd te verlengen naar twintig jaar.

Een ander nadeel voor de kleine, beginnende boeren is de grote bureaucratische druk. In tegenstelling tot de investeerders verbouwen en houden de kleine boeren vaak verschillende gewassen en dieren, waarvoor steeds andere regels gelden. Dit betekent dat meer verscheidenheid op het erf, ook meer papierwerk en voorschriften betekent, die voor kleine boeren vaak niet te betalen

zijn, beklagen de biologische boeren meneer Vössing en mevrouw Klemin (interview 4). Meneer Lehnert (interview 6), mede-oprichter van het *Bündnis Junge Landwirtschaft* (BJL), erkent de bureaucratische druk en noemt als voorbeeld de hygiënevoorschriften voor de pluimveehouderij. Elk Bundesland kan naar eigen inzicht hygiënevoorschriften instellen en daarin ook bepalingen opnemen die kleine bedrijven vrijstellen van bepaalde criteria. Baden-Württemberg kent bijvoorbeeld een dergelijke grootteordening, waardoor men een bepaalde hoeveelheid eieren vrij mag produceren. In Brandenburg gelden alle hygiënevoorschriften echter vanaf het eerste ei dat geproduceerd wordt. Hierdoor moet een kleine boer, die op zijn erf enkele kippen houdt, formeel gezien een extra kleedruimte, wastafel en wc realiseren bij de stal. Zelfs al grenst de stal direct aan het huis en kan de boer zich ook thuis wassen en omkleden in zijn eigen badkamer of keuken. Meneer Vössing en mevrouw Klemin (interview 4) vullen hierop aan, dat de voorschriften om agrarische subsidies te ontvangen zo'n hoge kosten met zich meebrengen, dat kleine boeren helemaal niet aan de regels kunnen voldoen. Meneer Lehnert (interview 6) waarschuwt derhalve, dat de bureaucratische druk mede bepaalt wie wel en wie niet subsidies ontvangen, en zodoende ook verband houdt met de toegang tot land.

Naast voorschriften vormt ook de administratie een grote opgave voor kleine boeren. Grote bedrijven hebben hiervoor vaak extra personeel in dienst, maar de kleine boeren doen alles zelf (interview 1 en 4) en moeten zich naast hun werk op het erf ook bekend maken met allerlei regelgeving en procedures rondom het opgeven van productieaantallen en het aanvragen van subsidies. Dat kost onnodig veel tijd en leidt bovendien af van het werk dat je echt wil doen: boer zijn, laat mevrouw Klemin (interview 4) weten. Daarbij komt dat verscheidenheid ook in de administratie extra kosten met zich meebrengt. Meneer Vössing (interview 4) schetst de situatie als volgt: wie alleen maïs verbouwt, vult in 5 minuten een subsidieaanvraag in. Maar bij kleinere boeren als mevrouw Klemin en meneer Vössing, met hier een beetje gras en daar een beetje graan en daar wat groenten en nog wat dieren, daar neemt de administratie erg veel tijd in beslag, die er eigenlijk niet is.

5.2.4 Wie land wil, moet van zich laten horen

De hiervoor genoemde horden zorgen er niet voor dat jonge boeren volledig zijn uitgesloten van de toegang tot land. Voor jonge, biologische boeren bestaan inmiddels verschillende stichtingen, die de concurrentie aangaan met de investeerders om land te verwerven, dat ze vervolgens opdelen in kleinere stukken om ze verder te verpachten aan biologische bedrijven (interview 2 en 6). Het bedrijf van mevrouw Hradetzky (interview 2) bezit bijvoorbeeld 100 hectare pachtland; 25 hectare akkerland, dat gepacht is van de NABU-Stiftung (*Naturschutzbund Deutschland*), en verder grasland, gepacht van het *Nationalpark Unteres Odertal*, eveneens een natuurvereniging. De 'natuurbeschermingsvelden' brengen uiteraard wel enkele beperkingen voor de productie met zich mee, bijvoorbeeld een verbod op pesticiden, maar mevrouw Hradetzky benadrukt dat haar bedrijf zonder de beschermde velden nooit aan zoveel land was gekomen.

Tevens is het voor beginnende boeren van belang een goed netwerk op te bouwen en te onderhouden. Veel grond wordt namelijk onderhands verkocht binnen het dorp (interview 4 en 8), dus komt men het snelst aan land, wanneer men actief zoekt en regelmatig praat met de dorpingen, zoals veel respondenten benadrukken (interview 2, 3, 4, 6, 9, 10 en 12). Meneer Vössing (interview 4) kende bijvoorbeeld de bedrijfsleider van de *Bauernbund* en kon zodoende makkelijk aan land komen. Je moet een beetje geluk hebben, maar het belangrijkste is dat je gewoon ergens begint, concludeert hij. Wanneer je eenmaal wat mensen kent, wordt het makkelijker om grond te kopen, vertelt mevrouw Kaiser (interview 3). Zij mocht op grond van het *Grundstücksverkehrsgesetz* (zie paragraaf 5.4.1)

aanvankelijk geen grond kopen, omdat ze destijds nog geen praktiserend boer was. Om toch aan land te komen, moest mevrouw Kaiser de *Landwirtschaftsamt* eerst overtuigen wat ze met het land voorhad. Op het moment is ze bezig met de aankoop van tien hectare extra grond en ze merkt op dat het proces aanzienlijk makkelijker verloopt, aangezien ze nu wel een praktiserend boer is, maar ook omdat ze inmiddels wat mensen kent bij de *Landwirtschaftsamt*.

Ook voor boeren met pachtland is het belangrijk een goed netwerk te onderhouden. Mevrouw Van Casteren (interview 9) legt uit dat een goede relatie met de verpachters essentieel is om de pachtverdragen te behouden. Je moet af en toe een praatje met ze maken en een goede verstandhouding nastreven, adviseert ze. De familie Van Casteren organiseert daarom elk jaar een 'verpachterdag', waarop alle verpachters worden uitgenodigd op het erf voor koek en een drankje. Mevrouw Wesner (interview 12) wijt het feit dat haar bedrijf in de afgelopen jaren nog geen hectaren is verloren zelfs aan de goede relatie die ze onderhoudt met de verpachters. Voor veel landeigenaren is dat ook een kwestie van traditie: zij hebben hun land voor de Wende altijd aan de LPG verpacht, dus verpachten ze nu aan de opvolgingsbedrijven (interview 4). Hoe lang deze situatie blijft bestaan, is de vraag, aangezien steeds meer van de oude eigenaren sterven en worden opgevolgd door *Erbengemeinschaften*, die zich niet altijd even sterk verbonden voelen met de lokale bevolking, verzuicht mevrouw Wesner (interview 12) (zie ook paragraaf 5.2.2). Meneer Lampe (interview 8) laat weten, dat hij al meerdere keren om pachtverdragen heeft moeten wedijveren met zijn burens KTG Agrar en de Lindhorst-Gruppe, maar in de regel heeft het bedrijf al zijn pachtland kunnen behouden.

5.3 De grote wisseltruc: omschakeling na de Wende

De omschakeling van socialisme naar kapitalisme was een enorme opgave voor de Oost-Duitse economie na de val van de Muur. In navolging van het *Einigungsvertrag* uit 1990 voorzag kanselier Helmut Kohl in een *Aufschwung Ost*, die de Oost-Duitse gebieden politiek, economisch en sociaal moest integreren met het West-Duitse model (Domdey, 1998, p. 45). Het verdrag zorgde ervoor dat al het voormalige publieke bezit, in de landbouwsector de *Volkseigene Güter* (VEGs), werd overgeheveld naar de staat, die het vervolgens moest privatiseren (ibid.). Om dit proces te begeleiden werd de *Treuhandanstalt* (THA) opgericht, die de controle kreeg over 57% van het totale landoppervlak van de voormalige DDR en bijna 90% van de totale productiecapaciteit (Lange & Pugh, 1998, p. 57). Hoewel aanvankelijk werd gesproken over een geleidelijke aanpassing van de economie, zodat de Oost-Duitse bedrijven de tijd zouden krijgen om zich aan te passen aan de nieuwe omstandigheden en de winsten van de privatisering daadwerkelijk in het oosten konden worden besteed (Geiling, 1998; Domdey, 1998), werd in de snelheid van de maatschappelijke gebeurtenissen uiteindelijk besloten dat dergelijke procedures te moeizaam en tijdrovend zouden zijn (Domdey, 1998, p. 49). Geiling (1998, p. 33) beschrijft het als de ironie van de historische ontwikkelingen, dat de *Treuhand* uiteindelijk bijdroeg aan wat het oorspronkelijk moest voorkomen, namelijk de 'uitverkoop' van de Oost-Duitse economie.

Wanneer boeren gevraagd wordt naar hun ervaringen met de omschakeling na de Wende, komt een soortgelijk beeld naar voren. 'Het is allemaal erg snel gegaan' (interview 4 en 8) en 'er zijn veel fouten gemaakt' (interview 12 en 13). Domdey (1998) concludeert dat een groot aantal problemen voorkomen had kunnen worden, wanneer de privatisering niet zo overhaast was doorgevoerd. Meneer Lampe (interview 8) vertelt dat er weinig tijd was om te overleggen en veel zaken onbekend en onduidelijk waren, bijvoorbeeld omdat niemand in de LPG ervaring had met de West-Duitse rechtsvormen. Ook voor specialisten was de omschakeling een gok. De *Treuhand* adviseerde voormalige staatsbedrijven (*Volkseigene Betriebe* (VEBs)) bijvoorbeeld zich om te vormen tot *Gesellschaft mit beschränkter Haftung* (GmbH; vergelijkbaar met een Nederlandse BV). Voor VEGs

bestonden zulke voorschriften niet en niemand had dan ook enig idee in welke rechtsvorm de VEGs het best konden worden omgevormd (Münch & Bauerschmidt, 2002, p. 18). Hax (1991, p. 3, in: Lange & Pugh, 1998, p. 57) merkt op dat de DDR geen autonome bedrijven kende, maar enkel “administratieve units in een hiërarchisch georganiseerd en centraal gepland productiesysteem”. De privatisering door de THA moet volgens Lange en Pugh (1998, p. 57) dan ook niet worden beschouwd als een eigendomsoverdracht van de staat naar private partijen, zoals in West-Europa gebeurde, maar als de ‘creatie’ van bedrijven.

5.3.1 De BVVG neemt het over van de THA

Al snel werd duidelijk dat de privatisering van landbouw- en bosgronden speciale aandacht verdiende van de THA. De nieuw ontstane bedrijven stonden in de rij om grond te pachten van de *Treuhand* en landeigenaren die onder het SED-regime waren onteigend, kwamen hun eigendommen terug te eisen (Münch & Bauerschmidt, 2002). Het BMF hoopte bovendien om middels de privatisering van landbouw- en bosgronden een deel van de schulden terug te brengen, die door de kosten van de Duitse eenwording waren ontstaan (ibid., p. 14). In 1992 werd uiteindelijk een aparte instantie opgericht, die zich speciaal moest richten op de privatisering van voormalige staatsgronden. Dit werd de BVVG, die aanvankelijk zelf geen gronden in eigendom kreeg, maar enkel moest toezien op de exploitatie (*Verwertung*) en het beheer (*Verwaltung*) van de voormalige staatsgronden (ibid., p. 38). Hoe de exploitatie en het beheer moesten worden uitgevoerd, werd echter niet politiek vastgelegd, waardoor de handelingsvoorwaarden voor de BVVG aanvankelijk onduidelijk waren (ibid., p. 39).

Sinds 2007 rust het beleid van de BVVG wel op politieke bepalingen, die tussen de bondsregering en de Oost-Duitse deelstaten worden onderhandeld en vastgelegd in de *Privatisierungsgrundsätzen*. Deze voorwaarden zijn weliswaar niet wettelijk vastgelegd, maar zetten wel de kaders waarbinnen de BVVG formeel mag handelen (interview 5 en 7). De BVVG wordt vaak verweten dat haar beleid vooral gericht is op het versterken van de grote bedrijven (Gerke, 2015). Dit komt doordat steeds grote percelen worden uitgeschreven tegen hoge prijzen (zie verder paragraaf 5.3.2), die alleen door grotere bedrijven betaald kunnen worden. Op verzoek van de Oost-Duitse bondslanden is de maximale perceelgrootte die de BVVG per keer mag uitschrijven al ingeperkt naar 50 hectare in 2010, 25 hectare in 2013 en 15 hectare in 2015 (interview 7; BVVG, 2016). Sinds 2013 mogen jonge boeren bovendien meedoen aan ‘beperkte uitschrijvingen’ van de BVVG (zie verder paragraaf 5.3.2). Voor investeerders zijn de uitschrijvingen van de BVVG echter niet zeer interessant, omdat de perceelgrootten te klein zijn, betoogt mevrouw Fiedler (interview 7), persvoorlichter bij de BVVG. De inperking van de perceelgrootte op maximaal 15 hectare is bedoel om speculatie te voorkomen. Daarnaast worden de uitschrijvingen gespreid in de ruimte en tijd, zodat kopers niet zomaar 15 hectare kunnen kopen en zo alsnog 90 hectare verwerven. Hoewel de BVVG niet officieel bijhoudt aan wie de gronden worden verkocht, komt naar eigen zeggen (interview 7) circa 80% van de gronden terecht in de handen van lokale boeren.

Tot 2009 was de BVVG ook verantwoordelijk voor de teruggave van gronden aan zogenaamde *Alteigentümer*. In tegenstelling tot de *Privatisierungsgrundsätzen*, waren deze voorwaarden wel wettelijk vastgelegd, in het *Entschädigungs- und Ausgleichsleistungsgesetz* (EALG). In deze wet stond vastgelegd wie en in welke omvang bevoordeeld gronden kon verwerven binnen de Oost-Duitse bondslanden (BVVG, 2016). Landeigenaren die door de Bodenreform waren onteigend of in de DDR geen grond konden verwerven, konden aanspraak maken op de EALG (ibid.).

Sinds 1992 heeft de BVVG (2016, p. 5) al ruim 840.000 hectare landbouwgrond en meer dan 590.000 hectare bosgrond geprivatiseerd. Tot 2030 zal de BVVG de privatisering doorvoeren, dan

moeten alle voormalige staatsgronden zijn verkocht en houdt de BVVG op te bestaan (interview 7). Dit houdt in dat de invloed van de BVVG in de komende jaren steeds verder zal afnemen.

5.3.2 Prijsopdrijving en de BVVG

De BVVG kan gronden op twee manieren privatiseren, middels uitschrijvingen of via directe verkoop. Bij uitschrijvingen kan er sprake zijn van volledig openbare uitschrijvingen of beperkte uitschrijvingen. De beperkte uitschrijvingen zijn alleen toegankelijk voor arbeidsintensieve bedrijven, en sinds 2013 ook voor jonge boeren, ook al hoeven deze formeel niet arbeidsintensief te zijn (interview 7). De uitschrijvingen werken volgens een veilingstelsel, waarbij de hoogste bidder uiteindelijk de grond krijgt toebedeeld. Hüttel, Odening, Kataria en Balmann (2013, p. 102) beschrijven de markt voor de gronduitschrijvingen als een samenraapsel van onzekere individuele waarderingen. Elke bidder heeft zijn eigen verwachting van de waarde van het land, die geïnterpreteerd kan worden als de contante waarde van de toekomstige opbrengsten uit de exploitatie van het land. Aangezien elke bidder het land anders zal aanwenden, verschilt ook de waardering van het land onder de bidders. Een aanname binnen het model van Hüttel et al. (ibid.) is dat de deelnemende bidders geen kennis hebben over de waardering van hun concurrenten. Deze aanname komt overeen met de opmerking van mevrouw Sennewald (interview 1), dat men bij de uitschrijvingen moet “bieten aufs Blaue”. Men weet wat het minimale bod is, maar men heeft geen idee hoeveel men moet bieden om de grond ook daadwerkelijk te verkrijgen, omdat sommige deelnemers bereid zijn veel meer te betalen voor de grond dan hun concurrenten.

Hüttel et al. (2013, p. 111) stellen op basis van hun onderzoek in Sachsen-Anhalt een spatial lag model op, waarin enkele, aan de uitschrijvingen gerelateerde factoren naar voren komen die significant bijdragen aan een verhoging van de grondprijzen. Allereerst draagt een groter aantal deelnemers bij aan een verhoging van de prijs ($\beta=0.033$, $p=0.000$). Dit komt overeen met de hypothese van Hüttel et al. (ibid., p. 112), dat meer bidders binnen een veilingstelsel met onafhankelijke en individuele waarderingen (zoals hiervoor werd beschreven) leiden tot grotere onzekerheid en een verhoging van de boden. Ook meneer Lampe (interview 8) verklaart de relatief hoge prijzen van de BVVG-gronden aan de hand van het grote aantal bidders, waarbij het makkelijker is in de onderlinge strijd de prijs nog net iets hoger te drijven. Ten tweede wordt de prijs lager, wanneer een groter aandeel van de bidders uit de landbouwsector afkomstig is ($\beta=-0.217$, $p=0.001$). Deze uitkomst strookt met de eerder opgemerkte kritiek dat actoren die niet primair uit de landbouwsector afkomstig zijn, doorgaans kapitaalkrachtiger zijn en bereid zijn om meer te betalen voor de gronden (interview 1, 10 en 12; zie paragraaf 5.1.2). Ten derde blijkt de prijs die bij een uitschrijving tot stand komt, hoger te zijn, wanneer de winnende bidder afkomstig is uit de regio ($\beta=0.061$, $p=0.090$). Dit effect wordt door Hüttel et al. (2013, p. 112) verklaard door de lagere marginale kosten die boeren maken voor het verkrijgen van een nabij stuk land, bijvoorbeeld omdat transport- of transactiekosten lager zijn vergeleken met andere bidders.

Hüttel et al. (2013) concluderen dat de methode van openbare uitschrijvingen leidt tot hogere grondprijzen, maar merken wel op dat er regionale verschillen zijn. Aangezien het onderzoek van Hüttel et al. (ibid.) is uitgevoerd in Sachsen-Anhalt, kunnen de resultaten derhalve niet één op één worden vertaald naar Brandenburg of de rest van Oost-Duitsland. Desalniettemin is er geen reden om aan te nemen, dat het algemeen bevonden effect van stijgende grondprijzen niet plaatsvindt in Brandenburg. Een groot deel van de respondenten bekritiseert de uitschrijvingen en beschuldigt de BVVG van prijsopdrijving (interview 1, 2, 6, 8, 10 en 12). De uitschrijvingen hoeven echter niet zonder meer naar de hoogste bidder te gaan. Er zijn een aantal wettelijke bepalingen, op grond waarvan men

een bod kan verzaken (interview 5; zie paragraaf 5.4). Bovendien dient de BVVG zich ook aan bepaalde randvoorwaarden te houden bij de uitschrijvingen. De belangrijkste bepaling is, dat het bestaansrecht van een bedrijf, dat de BVVG-gronden tijdelijk bewerkt, niet in gevaar mag komen, laat mevrouw Fiedler van de BVVG weten (interview 7). Daarom mag een bedrijf binnen zes jaar maar maximaal 20% van zijn gronden verliezen aan BVVG-uitschrijvingen.

Naast de uitschrijvingen worden gronden ook direct verkocht door de BVVG. In de afgelopen jaren zijn er zelfs relatief meer gronden direct verkocht dan uitgeschreven. De verhouding lag aanvankelijk rond de 80% verkoop en 20% uitschrijvingen, maar daalde langzaam tot respectievelijk 60% en 40% en in de komende jaren zal de BVVG meer uitschrijven dan direct verkopen, meldt mevrouw Fiedler (interview 7). Aangezien de BVVG een publieke instantie is, mag zij de prijs van directe verkopen niet zelf bepalen. De werkwijze van de BVVG staat onder streng toezicht van Duitse en Europese wetten en richtlijnen, die een zo eerlijk mogelijke prijs voor de kopers moeten waarborgen (interview 7). Om de marktwaarde van te verkopen gronden te bepalen, maakt de BVVG daarom gebruik van het *Vergleichspreissystem* (VPS). Dit systeem berekent de verkoops prijs voor een grondstuk, door te kijken naar vergelijkbare gronden die in de omgeving zijn verkocht. Onder deze gronden kunnen zich private verkopen bevinden, maar ook uitschrijvingen van de BVVG. Volgens mevrouw Fiedler (interview 7) wordt in principe alles meegenomen in de berekening. De vergelijking vindt vervolgens plaats op basis van ligging, perceelgrootte, bodemgebruik, bodemkwaliteit en de aard van de verkoop (gaat het om een uitschrijving door de BVVG, een private verkoop, etc.) (Kleiber, 2012, p. 11).

Middels het VPS wordt de marktwaarde als het ware gesimuleerd (interview 7), waarmee enerzijds wordt voorkomen, dat de BVVG een onredelijk hoge prijs vraagt voor een grondstuk, en anderzijds moet het VPS waarborgen, dat de BVVG geen verkapte financiële ondersteuning biedt door gronden te goedkoop aan te bieden. Vooral vanwege dit laatste punt was het VPS onderworpen aan een strenge controle door het Duitse en Europese gerechtshof en de EU-commissie, die allen hun goedkeuring moesten uitspreken over het gebruik van het systeem (interview 7; Böhme, 2013). Hoewel de Europese Commissie (2013) deze goedkeuring heeft verstrekt, wordt het VPS vaak bekritiseerd, omdat de berekende kooprijzen in veel gevallen duidelijk hoger uitvallen dan alternatieve waardebepalingen, die zich baseren op data die is verzameld door regionale taxateurs (Forstner & Tietz, 2013, pp. 10-11). Men moet zich er van bewust zijn, dat de BVVG niet zelf haar beleid bepaalt, maar enkel de bepalingen uitvoert die door de Bondsregering en Oost-Duitse deelstaten worden vastgesteld. Als publieke instantie moet de BVVG voldoen aan strikte voorwaarden, zoals hierboven al is geschetst. De bewegingsruimte van de BVVG om veranderingen te bewerkstelligen is dan ook zeer beperkt (interview 5 en 7).

5.4 Investeerders kennen de mazen in wet

In het licht van de huidige landproblemen staan volgens Vogel (2016, p. 18) vier wetten centraal die aangepast moeten worden om de huidige ontwikkelingen politiek weerstand te kunnen bieden, welke in deze paragraaf kort worden besproken. Dit zijn het *Grundstücksverkehrsgesetz*, het *Reichsiedlungsgesetz*, het *Landpachtverkehrsgesetz* en het *Erbrecht*. Investeerders kennen de mazen in deze wet en weten zodoende om op geheel rechtmatige wijze aan grond te komen. Daarnaast weten de investeerders volgens meneer Vogel (interview 14) ook feilloos hoe ze belastingen kunnen omzeilen. Hij noemt de *Grunderwerbssteuer*, die in Duitsland normaal gesproken betaald moet worden, wanneer men nieuwe gronden verwerft voor een bedrijf. Wanneer in plaats van de grond, echter het hele bedrijf wordt overgenomen, hoeft deze belasting niet betaald te worden. Volgens

Haimann (2015) kan dit via een zogenaamde *Share Deal*; hierbij wordt het vastgoed van de verkoper ondergebracht in een *Objektgesellschaft* (bijv. een GmbH), waarna de aandelen van het bedrijf door de koper worden overgenomen. De boerderij zelf kan dan later los verkocht worden, bijvoorbeeld als vakantiehuis (interview 14). Het bedrijf kan na overname echter ook blijven functioneren als boerenbedrijf, zoals bij Agroverbund Schulzendorf (interview 11) het geval was. Door het opkopen van lokale bedrijven tellen de investeerders voor de wet immers als ‘lokale’ boer, laat juriste mevrouw Schillemeit weten (interview 5). Zo kunnen investeerders vervolgens bevoorrecht gronden kopen ten opzichte van hun buitenlandse concurrenten.

Dat er mazen bestaan in de wet, betekent niet dat de huidige wetgeving geen handvaten biedt om tegen de huidige concentratie van macht en land op te treden. Een probleem is dat de huidige regels niet altijd bekend zijn bij boeren en ambtenaren, waardoor hun capaciteit niet volledig wordt benut. Mevrouw Schillemeit (interview 5) heeft binnen het Brandenburgse Landbouwministerie (*Ministerium für Ländliche Entwicklung, Umwelt & Landwirtschaft* (MLUL)) derhalve meegewerkt aan een besluit, dat bepalingen in het *Grundstücksverkehrsgesetz* en het *Reichsiedlungsgesetz* verder toelicht, zodat de geldende wetgeving beter kan worden toegepast door de lokale ambtenaren.

5.4.1 Grundstücksverkehrsgesetz

Ter verbetering van de agrarische structuur en de bescherming van bedrijven in de land- en bosbouw dient het *Grundstücksverkehrsgesetz* (GrdstVG) om de verhandeling van land- en bosbouwgronden te controleren (Forstner et al., 2011, p. 19). Meneer Vogel (interview 14) vat het doel van de wet als volgt samen: wanneer landbouwgronden verkocht worden, moet aangetoond worden dat er geen noodleidende landbouwbedrijven in de omgeving zijn, voor wie het van wezenlijk belang is de gronden te ontvangen. De vergunning op een bepaalde grondaankoop kan naar §9 Abs. 1 GrdstVG worden ingetrokken, wanneer er sprake is van één van de volgende drie omstandigheden (Forstner et al., 2011, p. 19):

1. De aankoop zorgt voor een ongezonde verdeling van het grondeigendom;
2. De verhandeling leidt tot een dusdanige opdeling van grondstukken, die ruimtelijk of economisch bij elkaar horen en de verkoper toebehoren, dat het land tot oneconomische grootte wordt verkleind of opgedeeld;
3. De geboden prijs staat in grove misverhouding met de waarde van het grondstuk.

Een ongezonde verdeling van het grondeigendom doet zich naar §9 Abs. 2 GrdstVG voor, wanneer de verhandeling maatregelen ter verbetering van de agrarische structuur belemmert (Forstner et al, 2011, p. 19). Zoals Netz (2013) opmerkt, gaat het bij alle genoemde omstandigheden om onbepaalde rechtsbegrippen, die in de tijd door de rechtsspraak zijn geconcretiseerd en zijn aangepast aan veranderende concepties van de agrarische structuur. De wetgeving biedt daarmee veel ruimte voor verschillende interpretaties.

Niet-agrarische actoren kunnen naar het geldende recht niet worden uitgesloten van de grondmarkt. Wel kunnen agrarische actoren voorgetrokken worden, onder ander middels bepalingen onder het *Grundstücksverkehrsgesetz*, benadrukken mevrouw Korth en mevrouw Schillemeit van het MLUL (interview 5). Wanneer een niet-agrarische actor land koopt, is het de plicht van de betrokken ambtenaren om na te gaan of er geen agrarische actor in de omgeving is die het grondstuk nodig heeft voor zijn bedrijf. Wanneer dit wel het geval is, bestaat de kans dat de aankoopvergunning voor de niet-agrarische actor wordt ingetrokken op grond van een ongezonde verdeling. De agrarische actor dient hiervoor wel aan een aantal voorwaarden te voldoen (interview 5; Forstner et al., 2011, p. 21). Allereerst moet de agrarische actor ‘uitbreidingsbehoefstig’ zijn, en het betreffende grondstuk derhalve

dringend nodig hebben voor zijn bedrijf. Ten tweede moet de actor ook bereid zijn het grondstuk te verkopen en hiervoor genoeg financiële middelen voorhanden hebben. Ten derde moet de aankoop voor de agrarische actor zinvol zijn binnen de bestaande agrarische structuur. Deze eis houdt concreet in, dat het grondstuk in relatieve nabijheid van het bedrijf van de agrarische actor ligt. Tot slot moet de agrarische actor bereid zijn een bepaalde koopprijs te betalen. Het bod van de agrarische actor hoeft niet zo hoog te zijn als de prijs die de niet-agrarische actor voor het grondstuk heeft geboden, maar kan wel tot maximaal 50% boven de gemiddelde prijs van lokale grondverkoop liggen.

Mevrouw Hradetzky (interview 2) heeft ervaring met deze gang van zaken. Toen een windkrachtonderneming in de omgeving van haar bedrijf een stuk grond had gekocht, werd mevrouw Hradetzky aangeschreven door de *Landwirtschaftsamt*, die haar vertelde dat ze als lokale boer een tegenbod kon uitbrengen op de grond. Helaas voor mevrouw Hradetzky kon ze niet op tijd voldoende financiële middelen bijeenbrengen en werd de vergunning voor de windkrachtonderneming niet ingeperkt. Mevrouw Schillemeit (interview 5) merkt op dat de termijnen voor de financiering ook zijn vastgelegd in de GrdstVG. In principe krijgt een agrarische actor hiervoor één maand de tijd, maar in moeilijke gevallen is een verlenging naar twee maanden mogelijk, of tot maximaal drie maanden, wanneer de agrarische actor een voorkeepsrecht heeft (zie paragraaf 5.4.2). Mevrouw Hradetzky (interview 2) sprak echter over slechts één week om de financiering rond te krijgen. Hoewel de situatie van mevrouw Hradetzky niet nagetrokken kan worden, duidt haar ervaring wellicht op een gebrekkige kennis en toepassing van de geldende regels door lokale ambtenaren (interview 5).

De tweede weigeringsgrond onder het GrdstVG, de opdeling van grondstukken tot eenheden die te klein zijn om ze rendabel te bewerken, komt in de praktijk nauwelijks voor (Forstner et al., 2011, p. 20). Een grove misverhouding tussen handelswaarde en verkoopprijs komt volgens mevrouw Schillemeit (interview 5) wel geregeld voor en dient zodoende een handzaam argument om aankoopvergunningen in te trekken. Men spreekt van een grove misverhouding, wanneer de koopprijs meer dan 50% hoger liggen dan de handelswaarde, dat wil zeggen de gemiddelde prijs voor vergelijkbare gronden in dezelfde regio. Het is volgens Forstner et al. (2011, pp. 21-22) echter moeilijk vast te stellen wat de handelswaarde precies is en dientengevolge wordt het ook lastiger te bepalen wanneer de grens van 150% wordt overgeschreden. Hierbij speelt mee dat de grondmarkt in Oost-Duitsland relatief weinig transparant is en het niet altijd duidelijk is welke verkopen men mee moet nemen in de berekening. Speculatieve aankopen door investeerders en verkopen en uitschrijvingen door de BVVG liggen bijvoorbeeld vaak boven de 150% en leggen de grens in absolute bedragen zodoende steeds hoger, wanneer ook deze aankopen worden meegerekend in de handelswaarde. In de toekomst zou men zich vervolgens bij uitspraken op te hoge handelsprijzen kunnen baseren (Schramm, 2010).

5.4.2 Landpachtverkehrsgesetz, Reichsiedlungsgesetz en Erbrecht

Het *Landpachtverkehrsgesetz* (LPachtVG) is in veel opzichten gelijk aan het *Grundstücksverkehrsgesetz*. Volgens Käß (2010, p. 226) zijn beide wetten gericht op het zoeken van een balans tussen het vrije en individuele handelen van actoren op de grondmarkt enerzijds en de bescherming van een gezonde agrarische structuur anderzijds. Waar het GrdstVG moet verhinderen dat de verkoopprijzen van grondstukken niet buiten verhouding komen te staan, is het doel van de LPachtVG om de pachtprizen niet onredelijk hoog te laten oplopen (interview 14). Hiertoe gelden voor het LPachtVG precies dezelfde drie weigeringsgronden, die ook bestaan voor het GrdstVG (Käß, 2010, p. 226).

Zoals in paragraaf 5.4.1 is beschreven, kunnen boeren die gronden direct nodig hebben voor hun bedrijf voorrang krijgen op andere actoren. Zij kunnen in dergelijke gevallen gebruik maken van een *Vorkaufsrecht*, mits ze bereid zijn de grond te kopen en hiervoor genoeg financiële middelen hebben. De voorschriften voor het uitoefenen van een *Vorkaufsrecht* worden bepaald in het *Reichsiedlungsgesetz* (RSiedlG) en het GrdstVG. Onder het GrdstVG wordt het *Vorkaufsrecht* beperkt tot de gevallen waarin weigeringsgrond 1, een ongezonde verdeling van het grondeigendom, voorkomt (Forster et al., 2011, p. 22). Of er sprake is van weigeringsgrond 1 berust vooral op de probleemschatting van lokale ambtenaren (ibid.). Dit is ook de reden, dat er een besluit nodig was, waarin het RSiedlG en het GrdstVG helder worden toegelicht voor lokale ambtenaren, om hen te helpen in de besluitvorming en juiste toepassing van de geldende wet- en regelgeving, legt mevrouw Schillemeit (interview 5) uit. Meneer Vogel (interview 14) licht toe, dat het *Vorkaufsrecht* onder het RSiedlG voorziet in de bevoordeling van zogenaamde *Siedlungsgemeinschaften*, die als een soort tusseneigenaar gronden kunnen verwerven om deze later door te verpachten aan lokale boeren.

De weigeringsgronden onder het GrdstkVG en het LPachtVG bieden niet alleen voorrang van agrarische actoren op niet-agrarische actoren, maar bevoordelen ook lokale boeren boven boeren van elders. In de beide wetten wordt immers bepaald, dat boeren die gronden direct nodig hebben voor hun bedrijf voorrang krijgen naar hun *Vorkaufsrecht*. In de praktijk geldt het *Vorkaufsrecht* vooral voor lokale boeren. Maar, zoals mevrouw Schillemeit (interview 5) opmerkt is deze bepaling voor niet-agrarische en externe actoren makkelijk te omzeilen door in Brandenburg een bedrijf te stichten of over te nemen. Forstner et al. (2011, p. 24) zijn zich ook bewust van dit probleem. Wanneer een externe actor een deel van de aandelen overneemt van een bedrijf, telt deze voor de wet al mee als een lokale boer, die gronden voor zijn bedrijf nodig kan hebben. Mevrouw Schillemeit (interview 5) legt uit, dat het echter niet mogelijk is om in de wetsbepaling expliciet te noemen dat alleen lokale boeren grond mogen kopen of pachten. Een dergelijke bepaling zou discriminatie zijn, omdat men een actor geen vergunning kan ontzeggen enkel omdat hij Nederlander, Deen of West-Duitsers is.

Tot slot speelt het erfrecht een rol in de huidige landproblemen. Historisch gezien kent het erfrecht in Duitsland sterke regionale verschillen (Doll, Fasterding & Klare, 2000, p. 2). Grofweg kunnen er echter twee groepen onderscheiden worden. Enerzijds zijn er de gebieden met een *Realteilung*, met name in het zuidwesten en het zuiden van Oost-Duitsland. Binnen deze gebieden worden alle erfgenamen gelijk behandeld, hetgeen in de praktijk betekent dat ieder een even groot aantal hectare erft. Wanneer één erfgenaam het bedrijf van zijn ouders wil overnemen, zal hij de gronden van zijn broers en zussen dus eerst moeten overkopen. Daarnaast zijn er gebieden met een *Anerbenrecht*, hetgeen inhoudt dat geërfde gronden niet worden opgedeeld, maar gesloten overgaan op de erfgenamen. Degene die het bedrijf gaat overnemen wordt hierbij bevoordeeld ten opzichte van de overige erfgenamen. De bedrijfsopvolger moet nog steeds een schadevergoeding betalen aan zijn mede erfgenamen, maar deze is in tegenstelling tot de *Realteilung* niet gebaseerd op de handelswaarde van de grond, maar op de doorgaans veel lagere productiewaarde (ibid.).

In de nieuwe bondslanden geldt tegenwoordig geen *Anerbenrecht*. Hierdoor ontstaan soms lastige situaties voor erfgenamen die het bedrijf van hun ouders willen overnemen, vertelt meneer Vogel (interview 14). Hij geeft hiertoe een rekenvoorbeeld: wanneer één erfgenaam een boerderij met 500 hectare wil overnemen, dan vertegenwoordigt het bedrijf gezien de huidige grondprijzen al snel een waarde van circa 5 miljoen euro. Wanneer de erfgenaam echter nog 3 broers en zussen heeft, heeft hij volgens het erfrecht slechts recht op 125 hectare. Daarom zal hij zijn broers en zussen ieder 1,25 miljoen euro moeten geven, wil de erfgenaam de oorspronkelijke 500 hectare bij het bedrijf

behouden. Dat steekt het overgenomen bedrijf direct in de schulden of de erfgenaam moet besluiten om met alleen zijn deel van de erfenis verder te gaan.

5.5 Politieke veranderingen zijn niet gewild

De politieke wil om iets aan de situatie te veranderen, ontbreekt grotendeels (Schumann, 2013; Börnecke, 2013; Vogel, 2013). De landbouw draagt slechts gering bij aan de totale productie en staat zodoende niet hoog op de agenda. Voor de politiek gelden doorgaans andere prioriteiten dan de landbouw (interview 5, 6, 8 en 12). Bovendien hebben de meeste politici weinig kennis van de landbouwsector (interview 1, 10 en 12). Voor mevrouw Sennewald (interview 1) wordt dat duidelijk door de vele regels die steeds door de politiek worden vastgesteld, maar niet getuigen van veel praktisch inzicht. Als voorbeeld noemt ze de recente petitie tegen massaveehouderij in Brandenburg en de discussie rondom het afknippen van varkensstaarten. De varkensstaarten worden juist afgeknipt, zodat ze niet door de andere varkens worden afgebeten, legt ze uit, waarna ze schertsend toevoegt: “ze kunnen best van ons eisen, dat we geen varkensstaarten meer afknippen, maar daarmee verbetert het dierenwelzijn niet”.

5.5.1 Politici praten over de landbouw als Don Quichot over windmolens

Op nationaal niveau spelen de landproblemen een marginale rol, aangezien ze zich concentreren in slechts drie van de zestien deelstaten, vertelt meneer Lehnert (interview 6). Meneer Vogel (interview 14) voegt toe dat er daarnaast een mentaliteitsverschil heerst tussen West- en Oost-Duitsland. Een verschil dat volgens hem duidelijk wordt, aangezien alle ‘groene’ landbouwministers in West-Duitse deelstaten zitten. De Oost-Duitse landbouwministers zijn daarentegen veel meer gericht op productiviteit en zien de landbouwsector eerder als een industrietak, zoals ook mevrouw Sennewald (interview 1) aanhaalt; de politici zijn in hun hoofd blijven hangen bij de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog. “Keiner soll mehr hungern” is nog steeds hun devies. Vanwege dat idee moet alles zo goedkoop mogelijk worden geproduceerd, terwijl er wel steeds meer regeldruk aan de boeren wordt opgelegd.

Op EU-niveau lijken politici al niet veel meer interesse in en verstand van de landbouwsector te hebben. Volgens meneer Schmidt (interview 13) is de grootschalige agrarische structuur moeilijk te begrijpen voor West-Europeanen. Het agrarische productiesysteem in Oost-Duitsland wijkt met zijn grote bedrijven zo sterk af van de traditionele familiestructuren in West-Europa, dat het blind toepassen van het Europese gemeenschappelijke landbouwbeleid (*Common Agricultural Policy* (CAP)) op landen in Oost- en Centraal-Europa onvermijdelijk leidt tot problemen (Swain, 2013; interview 13). De CAP, die sterk geënt is op het West-Europese model van familiebedrijven, kent volgens Swain (2013) twee belangrijke lacunes. Ten eerste ontbreekt het inzicht, dat de agrarische structuren in Oost- en West-Europa zo sterk verschillen, dat ze nauwelijks kunnen worden verenigd onder hetzelfde beleid. Ten tweede ontbreekt de institutionele kennis over de agrarische structuren in veel Oost- en Centraal-Europese landen om de CAP effectief aan te kunnen passen. Mevrouw Sennewald (interview 1) beklaagt zich ook over het gebrek aan kennis onder Europese politici, die volgens de eigendomsstructuur in Oost-Duitsland volgens haar in één zucht noemen met grote adellijke landerijen in Groot-Brittannië en Frankrijk, en niet inzien dat de situatie in Oost-Duitsland een geheel andere historische achtergrond kent. Spottend voegt ze toe, dat politici praten over de Oost-Duitse landbouwsector zoals Don Quichot over windmolens.

Het voortbestaan van de grootschalige agrarische bedrijven heeft veel Westerse politici en wetenschappers verbaasd. Beckmann en Hagedorn (1995) verwachtten dat familiebedrijven het na de

Wende snel over zouden nemen van de grote LPGen. Familiebedrijven werden door economen beschouwd als het ideale bedrijfsmodel, voornamelijk vanwege hun lage transactiekosten (Swain, 2013, p. 375). Toch bleken grootschalige coöperaties succesvol in de overschakeling van het socialisme naar het kapitalisme, waardoor ze in veel Centraal- en Oost-Europese landen nog steeds de agrarische structuur domineren (ibid., p. 374). De factoren achter het voortbestaan van de coöperaties is in de afgelopen jaren veelvuldig onderzocht. Volgens Hagedorn (2014) moeten de coöperaties aan een aantal voorwaarden voldoen om voort te blijven bestaan:

- a. *Ze moeten het communistische imago van een bureaucratisch en inefficiënt productieapparaat van zich af weten te schudden en het wantrouwen van de bevolking tegenover de landbouwsector zien te overwinnen.* Meneer en mevrouw Van Casteren (interview 9) leggen uit dat de landbouw in Oost-Duitsland een veel slechter imago heeft dan in Nederland. Dat is een erfenis uit de DDR, toen de arbeid centraal werd verdeeld en de slechtste arbeidskrachten altijd nog de stallen konden vegen. Het beeld dat vooral de ‘domme knechten’ werkzaam zijn in de landbouwsector heerst tot op zekere hoogte nog steeds onder de Oost-Duitsers, verzekert mevrouw Van Casteren. Het woord *Bauer* heeft volgens haar een negatieve bijklank gekregen, terwijl *Landwirte*, de ‘gestudeerde boeren’ of ‘agrarische ondernemers’, veel hoger in aanzien staan.
- b. *Ze moeten het vertrouwen van de vennoten winnen en effectieve communicatiemiddelen opzetten om de uiteenlopende belangen en ideeën van de vennoten te kanaliseren en gezamenlijke besluitvorming te faciliteren.* De besluitvorming met tien of meer vennoten kan lastig zijn, maar mevrouw Wesner (interview 12) ziet het als een groot gemis dat de voormalige LPGen allen zijn opgedeeld. Volgens haar was de grootschalige LPG-structuur met haar schaalvoordelen bij uitstek geschikt om de huidige economische uitdagingen aan te gaan. Bovendien ziet ze de ‘genootschapsgedachte’ als de ideale bedrijfsvorm, aangezien de hoge werkdruk verdeeld kan worden en beslissingen democratisch worden genomen. Argumenten waar ook meneer Lampe (interview 8) zich in kan vinden en die ondersteund worden door Singelmann (2011). Hij concludeert na 20 jaar transformatie dat enkele aspecten van de DDR-landbouw, in belangrijke mate de agrarische structuur die een hogere productiviteit mogelijk maakt, beter berust zijn op de uitdagingen die door de moderne globale economie worden gesteld, dan de West-Duitse landbouw. In het eenwordingsproces was het echter niet gebruikelijk om de positieve kanten van het DDR-systeem te benadrukken en vond vrijwel uitsluitend een institutionele *transfer* van west naar oost plaats, in plaats van een wederzijdse aanpassing, waarbij de beste kenmerken van de BRD en DDR werden gecombineerd (ibid., p. 17-18).
- c. *Ze moeten capabele managers of bedrijfsleiders aanstellen, die kunnen omgaan met het opportunisme van vennoten.* Buechler en Buechler (2000) onderzochten de rol van managers in de LPGen. Zij bevonden, dat de LPG-managers ten tijde van de DDR in hoog aanzien stonden bij de lokale bevolking als de ‘scheppers’ van banen. Aangezien winsten en productieoverschotten waren bestemd voor de staat, kenden de LPGen immers geen prikkel om het aantal arbeidskrachten in te perken. Het overschot aan arbeid werd vervolgens aangewend voor tal van faciliteiten die door de LPG werden verzorgd naast de productie van voedsel (ibid., p. 49). Mevrouw Wesner (interview 12) noemt bijvoorbeeld de bouw van scholen en kinderdagverblijven, die werden uitgevoerd door de lokale LPG. Na de Wende veranderde de rol van de LPG-managers echter ingrijpend. Onder het kapitalisme was het grondbezit van de LPGen niet langer verzekerd en managers moesten

derhalve voldoende vaardigheden bezitten om pachtverdragen met verschillende landeigenaren op te stellen en te onderhandelen (Hagedorn, 2014, p. 572). Bovendien moest de productie worden gemoderniseerd en versoepeld, hetgeen leidde tot een sterke afname in de werkgelegenheid. De LPG-managers veranderden zo van 'banenscheppers' naar 'banenvernietigers' (Buechler & Buechler, 2000, p. 55). Het ontslaan van arbeidskrachten (waaronder ook vennoten) was echter niet zonder risico. De ontslagen vennoten konden immers besluiten om hun gronden uit het bedrijf te halen en aan een ander bedrijf te verpachten (Hagedorn, 2014, p. 572). De managers werden na de Wende zodoende opgezadeld met enkele belangrijke en lastige beslissingen, die het voortbestaan van de coöperaties konden bepalen.

Verder geeft Hagedorn (2014) aan, dat de staat een ondersteunende rol moet spelen in het voortbestaan van de coöperaties. Visser (2008) concludeert op basis van haar promotieonderzoek in Rusland, dat er nog een factor bepalend is voor het voortbestaan van grote agrarische coöperaties: sociaal kapitaal. De staatsbedrijven verzorgden onder het communisme veel sociale voorzieningen voor hun werknemers en stonden in het centrum van het sociale plattelandsleven. Deze status en de connecties met de lokale bevolking bestaan tot zekere hoogte ook nu nog en bieden een voordeel op concurrerende bedrijven. Voor de voormalige LPG'en in Oost-Duitsland kan hetzelfde gezegd worden. Ook zij verzorgden belangrijke sociale functies ten tijde van de DDR en vormden het hart van de dorpsgemeenschappen, legt mevrouw Wesner uit (interview 12). Haar bedrijf heeft sterke connecties met de lokale landeigenaren, die hun gronden al in de DDR aan de LPG verpachtten en de vennoten kennen veel mensen uit de buurt, waardoor men altijd op hulp kan rekenen wanneer zich problemen voordoen, licht mevrouw Wesner toe (zie verder paragraaf 5.5.3).

5.5.2 De keerzijde van de Europese landbouwsubsidies

Het gemeenschappelijke landbouwbeleid van de EU werd in 2003 hervormd. Vanaf dat jaar waren de landbouwsubsidies niet langer direct gekoppeld aan de productie, maar ontvingen boeren een los bedrag per bedrijf, het zogenaamde *Single Payment Scheme* (SPS) (Europese Unie, 2003). Het bedrag dat men onder het SPS ontvangt, is echter wel nog altijd (indirect) gerelateerd aan een bepaald aantal hectaren. Hierdoor zal een bedrijf met meer hectare grond in de regel ook meer subsidies ontvangen van de EU. Een bedrijf ontvangt echter alleen subsidies over hectaren, waarvoor men zogenaamde 'uitbetalingsaanspraken' (*Zahlungsansprüche*) bezit. Deze *Zahlungsansprüche* (ZA) worden los van de grondstukken verhandeld, waardoor het kan voorkomen dat een bedrijf meer of minder ZA bezit dan grond. Het is namelijk toegestaan om de ZA binnen een lidstaat vrij te verhandelen, zolang de aanspraken maar wel gekoppeld blijven aan een bestaande hectare, die in aanmerking komt voor subsidie (ibid.).

Het doel achter de hervorming was om wel inkomenssteun te blijven verschaffen aan de Europese boeren, maar niet langer direct te interveniëren in de productiekosten. Hierdoor moest de Europese landbouwsector marktgericht worden en zou het ondernemerschap onder de boeren worden aangewakkerd (Europese Unie, 2003). Rude (2008) heeft bevonden dat het nieuwe SPS inderdaad minder interfereert in de wereldhandel, omdat de subsidies niet langer directe invloed hebben op de kostprijs van de verbouwde producten. Anderzijds leiden de ontkoppelde subsidies tot een lichte daling van de productie, in ieder geval voor granen, oliezaden, rundvlees en zuivel (ibid., p. 465). De SPS lijkt daarom in de eerste jaren na de hervorming nog niet geheel het gewenste effect te hebben. Volgens Rude (ibid.) kan dit mogelijk worden verklaard, doordat de ont koppeling vóór 2007 nog niet in alle landen volledig was doorgevoerd.

Tegenwoordig wordt de overdracht van ZA meestal automatisch opgenomen in het pacht- of koopverdrag. Formeel gezien bestaan hier echter geen voorschriften voor (Schmitte, 2007). Een verkoper hoeft de aanspraken dus niet automatisch over te dragen met de verkoop van de grond, wat ook het geval was bij mevrouw Kaiser (interview 3). Bij de oprichting van haar bedrijf kocht ze acht hectare grond. Omdat ze een nieuw bedrijf stichtte, kreeg zij over deze acht hectare automatisch ZA aangewezen uit een nationale reserve. Nu wil ze echter met tien hectare uitbreiden en aangezien ze al een bedrijf bezit, kan ze geen aanspraak meer maken op de nationale reserve. Een voormalige LPG, die de tien hectare op het moment nog bewerkt, bezit ook de ZA over het grondstuk. De eigenaar van het bedrijf is echter niet bereid om de ZA op te nemen in het koopverdrag en wil de aanspraken voor zichzelf behouden. Zo ontvangt hij na de verkoop nog steeds subsidie over de hectaren, terwijl het land door iemand anders wordt bewerkt.

Zoals uit het voorbeeld van mevrouw Kaiser blijkt, kan door de ontkoppeling van de *Zahlungsansprüche* niet alleen een concentratie van grond plaatsvinden, maar ook een concentratie van subsidies. Mevrouw Hradetzky (interview 2) beklaagt zich over deze vorm van machtsconcentratie: de grote bedrijven ontvangen zo veel bijdragen uit de EU, dat ze alleen al door de subsidies in staat zijn om steeds meer land en extra ZA op te kopen, waarna ze vervolgens nog meer geld ontvangen. Naast de al eerder genoemde lage grondprijzen en grootschalige agrarische structuur in Oost-Duitsland, beschouwt meneer Lehnert (interview 6) de mogelijkheid om in één keer veel ZA op te kunnen kopen ook als één van de hoofdoorzaken achter de intrede van steeds meer investeerders tot de Oost-Duitse grondmarkt. Kilian, Antón, Salhofer en Röder (2012, p. 796) observeren dat de handel in ZA momenteel gering is, de prijzen relatief laag en een deel van de bestaande ZA niet is geactiveerd. Dit duidt waarschijnlijk op een overschot aan *Zahlungsansprüche*, hetgeen het gevaar met zich meebrengt dat de waarde van de aanspraken voor een deel wordt afgewenteld op de grondwaarde en zodoende leidt tot stijgende prijzen (ibid.). Volgens Kilian et al. (ibid.) is dit effect sterker wanneer de input wordt gesubsidieerd, zoals na de CAP hervorming het geval is, dan wanneer de output wordt ondersteund, zoals vóór 2003 het geval was. De hervorming van het gemeenschappelijke landbouwbeleid kan derhalve voor een deel verantwoordelijk worden gehouden voor de stijgende grondprijzen in de afgelopen jaren.

5.5.3 Wetswijzigingen gaan niet over één nacht ijs

De Brandenburgse politiek houdt zich relatief afzijdig van de debatten over landconcentratie en de intrede van niet-agrarische investeerders op de grondmarkt. De deelstaat wilde bijvoorbeeld niet meewerken aan de studie van Tietz (2015) over de aanwezigheid van bovenregionaal actieve investeerders in Oost-Duitsland (interview 5). Ook op juridisch gebied kijkt Brandenburg liever de kat uit de boom, menen mevrouw Korth en mevrouw Schillemeit van het MLUL (interview 5). Sachsen-Anhalt werkt momenteel aan een *Agrarstrukturgesetz*, die de intrede van niet-agrarische actoren tot de grondmarkt moet bemoeilijken. Wanneer de wet volledig is doorgevoerd, is er een grote kans dat Brandenburg de wetgeving overneemt, verwacht mevrouw Korth (interview 5). Voorlopig zijn er volgens haar echter geen aanwijzingen dat Brandenburg zelf stappen zal zetten om haar wetgeving aan te passen.

Het aanpassen van de wetgeving is dan ook geen gemakkelijke opgave. Zoals reeds in paragraaf 5.4.2 aangeduid, is het lastig om lokale boeren per wet te beschermen, omdat men geen discriminerende bepalingen mag opnemen in de wettekst. Waar de grens ligt tussen 'lokaal' en 'niet-lokaal' zou bovendien een politieke keuze zijn, die lastig te maken is. In Sachsen-Anhalt probeert men daarom om middels een grootteordening de investeerders te weren van de grondmarkt, weet

mevrouw Schillemeit (interview 5). Ook deze benadering stuit echter op veel kritiek. In het huidige ontwerp zouden bedrijven met duizend hectare of meer per wet worden uitgesloten van de vrije grondmarkt (Steffin, 2016). Naast investeerders zien echter ook veel private bedrijven hun ontwikkelingsmogelijkheden en eigendomsrechten in gevaar komen door de huidige plannen. Het wetsvoorstel heeft in Sachsen-Anhalt inmiddels al zo veel kritiek gehad, dat de onderhandelingen voorlopig zijn gestaakt. Boeren zijn het er volgens Steffin (ibid.) overeens dat het grondrecht gemoderniseerd moet worden, maar harde grenzen over het aantal hectare dat een bedrijf mag verwerven achten zij daarvoor niet de juiste weg.

Om politiek druk te zetten, zijn boeren in Duitsland goed vertegenwoordigd in tal van lobbygroepen. Hoewel de verschillende verbanden en bonden in principe open staan voor iedereen (interview 1 en 8), zijn er de *Bauernverbände* voor grote bedrijven, de *Bauernbund* voor kleinere familiebedrijven en actiegroepen als *Bündnis Junge Landwirtschaft* waar kleine, beginnende en ecologische boeren zich bij aan kunnen sluiten. Hoewel deze groepen de belangen van hun leden hoorbaar maken in de politiek, lijkt hun effectieve invloed op de besluitvorming tot nu toe beperkt. Volgens mevrouw Sennewald (interview 1) komt dit vooral, omdat de verbanden geen harde politieke drukmiddelen hebben. De enige manier is volgens haar om *Redebereitschaft* te signaleren en het gesprek aan te knopen met politici. De belangenbehartiging van boeren is haars inziens bovendien sterker, wanneer zoveel mogelijk bedrijven zijn aangesloten bij het verband. Daarom vindt ze het jammer dat bedrijven als KTG Agrar geen lidmaatschap willen. De landbouwsector is relatief klein vergeleken met andere takken van de economie en heeft derhalve weinig prioriteit voor de meeste politici (interview 5, 6, 8 en 12).

Meneer Lehnert (interview 6) ervaart ook problemen om door te dringen bij de politiek. Hij kiest daarom voor een andere strategie: in plaats van druk zetten bij politici, zet hij in op bewustwording onder de eindgebruikers van de voedselproductieketen, de consumenten. Een teken dat deze strategie succesvoller is, is volgens hem het feit dat in april van dit jaar een referendum over massaveehouderij werd afgedwongen in Brandenburg. Aangezien zich in Berlijn de grootste afzetmarkt voor biologische producten in Duitsland bevindt, voorziet meneer Lehnert in de toekomst nog meer volksstemmingen over de landbouw. Zo hoopt hij bottom-up een discussie aan te wakkeren, die hij top-down nooit heeft gekregen.

Ook boeren organiseren zich om het hoofd te bieden aan de huidige ontwikkelingen. De oprichting van *Siedlungsgemeinschaften*, die grootschalig grond opkopen om het vervolgens in kleinere percelen door te verpachten aan biologische boeren is een voorbeeld van zo'n lokaal initiatief (interview 2 en 6). Mevrouw Wesner (interview 12) spreekt daarnaast over de verschillende hand-en-spandiensten die bestaan tussen haar bedrijf en de bevolking, waardoor ze geregeld hulp ontvangen van de brandweer, het kinderdagverblijf en private boeren uit de omgeving. Met enkele naaste boeren worden bijvoorbeeld machines uitgewisseld om op de kosten te kunnen besparen. Meneer Vogel (interview 14) kent ook gevallen, waar boeren in de omgeving zelfs hun productie op elkaar hebben afgestemd. Het ene bedrijf specialiseert zich dan bijvoorbeeld in de melkveehouderij, terwijl de buurman zich toelegt op het houden van het jongvee. Om zulke initiatieven te laten slagen is echter wel een sterke binding vereist tussen de lokale bevolking onderling. In het licht van de huidige ontwikkelingen vraagt mevrouw Wesner (interview 12) zich af, hoe lang die binding nog blijft bestaan. De sociaaleconomische omgeving en de aanwezigheid van menselijk kapitaal zal volgens Rizov (2005) in ieder geval van belang blijken voor het aanpassingsvermogen van de lokale bevolking aan veranderde agrarische structuren.

6. Conclusie

De *global land rush* is tegenwoordig echt *global* in omvang en de toegang tot land wordt ook in Europa beperkt. In tegenstelling tot wat sommige media berichten (Börnecke, 2013; Schumann, 2013; Herre, 2013), is er in Duitsland echter geen sprake van grootschalige landgrabbing. In losse gevallen kan *extra economic coercion* (Van der Ploeg et al., 2015; zie paragraaf 1.1) een rol spelen, waarbij verdragslist en druk op de verkopers niet zijn uitgesloten. Het leeuwendeel van de transacties op de grondmarkt lijkt echter binnen de geldende wettelijke kaders te verlopen en land wordt dus niet *gegrabt* van de voormalige eigenaren. Wel kan er een toenemende concurrentie van agrarische en niet-agrarische grootondernemingen, buitenlandse boeren en kleine, maar kapitaalkrachtige, privé-investeerders worden waargenomen. Deze nieuwe actoren beschikken bovenal over meer kapitaal dan veel lokale boeren. Daarnaast worden zij in grote mate gesteund door het huidige beleid, of weten zij hoe ze de wet in hun voordeel kunnen gebruiken. Door een betere toegang tot kapitaal, macht en informatie, zijn de nieuwe actoren relatief succesvol in het verwerven van gronden. Landconcentratie vormt daarom, in tegenstelling tot landgrabbing, wel een urgent probleem in Duitsland. Bovendien leidt de winst voor de nieuwe concurrenten enerzijds tot een beperktere toegang tot land voor lokale boeren anderzijds, daar er een beperkte hoeveelheid grond beschikbaar is.

Voor Harvey (2003; zie ook paragraaf 2.4) is de expansie van kapitaalstromen binnen de mondiale economie een noodzakelijke voorwaarde voor economische groei binnen een kapitalistisch systeem. Door de tijd hebben kapitaalstromen zich steeds verlegd naar nieuwe sectoren en daarbij ook nieuwe plaatsen aan zich gebonden. De intrede van investeerders en financieel kapitaal in Oost-Duitse grondmarkt begon al direct toen de economie na de val van de Muur werd opengebroken (Vogeler, 1996), maar kreeg een boost na het uitbreken van de financiële crisis (zie paragraaf 4.3). De *systemic edge* van het financiële systeem, zoals Sassen (2014) het beschrijft, is daarmee langzaam doorgedrongen tot de Oost-Duitse landbouwsector, waarbij nieuwe uitsluitingen en verdrijvingen zijn ontstaan van de lokale bevolking.

Tot zover stroken de conclusies van dit onderzoek met eerdere bevindingen uit de literatuur. Een vraag die echter grotendeels ontbreekt in de bestaande literatuur is: waarom daar? Veel van de publicaties over de *land rush* richten zich op politieke en economische relaties op macroniveau, die verklaringen bieden voor het ontstaan en verspreiden van de *land rush*, maar niet zozeer voor de regio's die worden getroffen. Ouma (2014; 2016) pleit daarom voor meer aandacht voor de

microstromen van kapitaal en de lokale en praktische implicaties die de *land rush* voortbrengt. In Oost-Duitsland kan men voornamelijk de historische en demografische ontwikkelingen als invloedrijke factoren onderscheiden. Onder invloed van de Pruisische *Junkers* en verschillende grondhervormingen sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog, kent Oost-Duitsland een grootschalige agrarische structuur, die aantrekkelijk is voor investeerders. Daarnaast zorgt demografische krimp in de Oost-Duitse plattelandsgebieden, dat – meer dan elders – de opvolging van boerenbedrijven wordt bemoeilijkt. Een gedetailleerdere beschrijving van de lokale factoren volgt hieronder per deelvraag.

6.1 Deelvraag 1: Welke belangen spelen bij de toegang tot land?

Land vormt vanzelfsprekend het bestaansrecht voor boeren. Zonder land kunnen de boeren simpelweg hun werk niet uitvoeren en hebben ze dus ook geen inkomen. De toegang tot land en de vraag wie de grond in eigendom heeft zijn echter ook buiten de landbouwsector van belang. Land is immers sterk verbonden met het leven (Li, 2014): we wonen er op en we hebben het nodig voor de productie van ons voedsel. Een sterke concentratie van het grondeigendom is nadelig, omdat daarmee ook de besluitvorming over wat er op het land gebeurt in beperkte handen valt, bijvoorbeeld welk gewas er verbouwd wordt, hoeveel werknemers nodig zijn en of er een biogasinstallatie of windmolen op de grond wordt gebouwd. Landconcentratie vergroot zodoende de (economische) afhankelijkheid van de lokale bevolking en kan uiteindelijk een negatief effect hebben op de leefbaarheid in plattelandsgebieden. Zoals Li (2011, pp. 282-283) aanduidt, is dat niet zozeer de opzet van de investeerders-bedrijven, sommige proberen zelfs actief bij te dragen aan de lokale leefbaarheid (KTG Gruppe, 2015), maar uiteindelijk draait het voor deze bedrijven om geld en zorgen de routinehandelingen van het kapitalisme voor nadelige gevolgen.

In Duitsland spelen bovendien de eigendomsverhoudingen een rol in de landproblemen. Circa 70% van de grond in Duitsland is pachtland (Swinnen & Knops, 2013, p. 2), waardoor er een duidelijke scheiding bestaat tussen eigenaren, die het land bezitten, en boeren, die het land bewerken. Omdat Duitse boeren relatief weinig land in eigendom hebben, zijn zij vergeleken met andere Europese boeren afhankelijker van externe landeigenaren. Degene die het land bezit kan immers besluiten om pachtverdragen niet te verlengen en het land aan iemand anders te verpachten of verkopen. In combinatie met de demografische omstandigheden in Oost-Duitsland, waarbij veel landeigenaren niet meer in de regio wonen en derhalve ook minder binding hebben met het land en de regio, wordt steeds meer land vergeven aan degene die het meest kan betalen.

6.2 Deelvraag 2: Welke middelen hebben boeren om toegang te verkrijgen tot land?

Op basis van het in paragraaf 2.5 gepresenteerde conceptueel model, worden hier kapitaal, macht en informatie besproken als interveniërende factoren voor de toegang tot land. Wat kapitaal betreft delven lokale boeren doorgaans het onderspit tegen de grootondernemingen, investeerders en buitenlandse boeren. Om toch toegang te verkrijgen tot land, worden de andere twee factoren, politieke macht en informatie, daarom des te belangrijker. De toegang tot informatie, wat in het geval van de lokale boeren ook aangeduid kan worden als de toegang tot 'sociaal kapitaal', lijkt het belangrijkste. Veel grond wordt immer onderhands verkocht onder dorpelingen, waardoor het voor kopers dus belangrijk is om de juiste mensen te kennen. Bovendien kan een uitgebreid sociaal netwerk helpen bij het verkrijgen van vergunningen voor het starten van een bedrijf, en draagt een goede verstandhouding met je verpachters bij aan het behouden van pachtverdragen.

De toegang tot (politieke) macht beperkt zich voor lokale boeren grotendeels tot het lidmaatschap van lobbygroepen. In (Oost-)Duitsland bestaan er verschillende lobbygroepen, die - hoewel ze formeel open staan voor iedereen – vaak gericht zijn op de belangen van één specifieke groep, bijvoorbeeld grote boeren, kleine boeren, familiebedrijven, jonge boeren, biologische boeren, etc. Het succes van deze lobbygroepen is echter beperkt. Een verklarende factor daarvoor is de lage interesse van de politiek in de landbouwsector, die economisch gezien vrij klein is en daarom nauwelijks prioriteit heeft. Een tweede mogelijke verklaring is de sterke versnippering van de lobbygroepen, waardoor zij steeds een relatief klein aantal mensen vertegenwoordigen in plaats van de belangen van één grote groep boeren te behartigen.

De toegang tot macht voor lokale boeren is echter langzaam aan het verschuiven. Consumenten zijn steeds bewuster bezig met voedsel en oefenen zodoende ook druk uit op de politiek (Kjærnes, 2012). In reactie op mechanisering en schaalvergroting in de landbouw, zoeken consumenten steeds actiever naar lokaal en biologisch geproduceerd voedsel (D'Amato & Falzon, 2015), hetgeen kansen biedt voor lokale boeren ten opzichte van grote investeerdersbedrijven. Daarnaast ontstaan steeds meer *Siedlungsgemeinschaften*, die wedijveren met de investeerders en grootondernemingen, maar de verworven grond vervolgens doorverpachten aan kleinere, en meestal ook biologische boeren. Macht lijkt voor lokale boeren dus veel beter toegankelijk via bottom-up ontwikkelingen dan top-down procedures.

6.3 Deelvraag 3: In welke mate ondervinden boeren problemen bij de toegang tot land?

Zowel kleine als grote boeren geven aan meer concurrentie te ondervinden op de grondmarkt. De toegang tot land wordt echter het meest beperkt voor jonge boeren, omdat zij de minste toegang hebben tot kapitaal. Jonge boeren beschikken zowel over weinig financiële middelen, als beperkte mogelijkheden voor het verkrijgen van krediet. Banken zijn terughoudend om geld te lenen aan jonge boeren, omdat zij weinig zekerheden hebben: ze hebben vaak weinig of geen grond en gebouwen die als onderpand kunnen dienen, en hebben nog geen harde cijfers over hun productiecapaciteiten.

De concurrentie op de grondmarkt is wettelijk moeilijk te reguleren, omdat men in de wet niet mag discrimineren tussen een lokale en een West-Duitse of buitenlandse boer. Wel kan men grenzen instellen, waarboven extra eisen gelden voor grondaankopen. Het gevaar van dergelijke grenzen is echter dat ze ook grote, lokale boerenbedrijven kunnen beperken (Steffin, 2016). Bovendien is het aan de politiek om te bepalen waar de grens precies getrokken moet worden. Het instellen van grenzen vormt daarmee wettelijk en politiek een grote uitdaging, waardoor een duidelijke politieke wil om te interveniëren onontbeerlijk is. Die wil ontbreekt tot nu toe grotendeels, in ieder geval in de deelstaat Brandenburg.

6.4 Deelvraag 4: Welke externe actoren beperken de toegang tot land?

Hoewel binnen de *food regime theory* vaak wordt gesproken over dé hegemoniale macht (Friedmann, 1982; McMichael 2009b) en we in de *land rush* literatuur lezen over 'bovenregionaal actieve investeerders' (Tietz, 2015), moet worden opgemerkt dat 'de hegemoon' helemaal niet zo eenduidig te onderscheiden is. Veeleer is er sprake van een bont palet aan verschillende actoren, die zich mengen op de grondmarkt. Naast grote investeerdersbedrijven zijn er ook buitenlandse boeren, agrarische grootondernemingen, bio-energiemaatschappijen en privé-investeerders die een rol spelen. Deze actoren zijn uiteraard niet almachtig en kennen onderlinge verschillen in de toegang tot land, net zoals er ook lokale boerenbedrijven zijn die zelf veel land kunnen kopen.

De toetreding van nieuwe actoren tot de grondmarkt, zorgt voor een grotere vraag naar land en drijft zodoende de prijs op. Bovendien zijn de nieuwe (niet-agrarische) actoren kapitaalkrachtiger en kunnen zij dus ook hogere prijzen betalen. Dat er voornamelijk sprake is van speculatie, komt – in tegenstelling tot eerdere nieuwsberichten (Börnecke, 2013; Schumann, 2013) – echter niet uit dit onderzoek naar voren. De meeste gronden in Oost-Duitsland worden op dit moment opgekocht door agrarische grootondernemingen (o.a. KTG Agrar; ODEGA) en niet-agrarische investeerdersbedrijven (o.a. Lindhorst-Gruppe; Steinhoff-Holding). Hoewel landbouw voor deze laatste groep niet per se tot de kernactiviteiten behoort, wordt de verworven grond niet enkel als belegging gebruikt. Op de gronden verbouwt men doorgaans marktgewassen of gewassen bestemd voor bio-energie. De grond heeft zodoende een duidelijke functie voor de ondernemingen en men kan zelfs stellen, dat de bedrijven eerder willen meeliften op de bio-energieboom dan een speculatieve waardeestijging uit hun gronden willen halen. Pure speculatie komt hooguit voor bij kleinere, private investeerders, maar zij kopen over het algemeen slechts enkele hectaren, waardoor hun rol tegenover de grootondernemingen en investeerders beperkt is.

6.5 Deelvraag 5: Met welke middelen beperken deze externe actoren de toegang tot land voor boeren?

Niet-agrarische investeerders verdienen hun geld niet primair in de landbouwsector en zijn daarom in de regel kapitaalkrachtiger dan boeren. Zij zijn bereid en in staat om meer te betalen voor de grond en drijven zodoende de prijs op (Hüttel et al., 2013, p. 112). Lokale boeren moeten als gevolg steeds meer financiële middelen ter beschikking hebben voor de aankoop van land. Naast kapitaal spelen echter ook macht en informatie wederom een rol.

Zoals reeds in paragraaf 5.5 en 6.3 is besproken, heerst er geen sterke politieke wil (in Brandenburg) om de lokale boeren te beschermen. Hoewel het beleid daarentegen niet de intentie heeft lokale, kleine boeren tegen te werken (bijvoorbeeld door een groot aantal hygiënevoorschriften), is dit wel de uitwerking van het huidige neoliberale beleid, zoals ook door Ody (2013) wordt beweerd. Investeerders en buitenlandse boeren gebruiken vervolgens de bestaande politieke situatie in hun voordeel en hebben misschien wel doelbewust gekozen om zich te vestigen in een regio waar het beleid hen niet (te veel) tegenwerkt. Hieruit spreekt ook een verschil in ruimtelijke opvatting tussen de lokale boeren en investeerders. Investeerders beschouwen in principe de hele wereld als grondmarkt en hebben dus een ruime keuze, met aandacht voor factoren die voor lokale boeren helemaal niet aan de orde zijn. Lokale boeren kopen juist niet snel buiten de regio – alleen al vanwege een gebrek aan financiële en technologische middelen – en blijven daarmee grotendeels binnen dezelfde context.

De omvang van grootondernemingen en investeerders biedt daarnaast nog een voordeel in organisatie ten opzicht van kleine, zelfstandige boeren. Grote bedrijven hebben het geld, de tijd en de mensen om zich intern te specialiseren en experts in te huren voor advies. De grootondernemingen hebben derhalve een betere kennis van de wet en weten precies waar hun beperkingen en kansen liggen. Zelfstandige boeren, die niet over voldoende geld beschikken voor juridisch advies of zelf alle informatie moeten uitzoeken, komen daarmee op een achterstand. Dit probleem is tweeledig: enerzijds zijn de grote bedrijven beter op de hoogte van de mazen in de wet en hoe ze die kunnen benutten, anderzijds hebben boeren te weinig kennis van hun rechten binnen de geldende wetgeving. Een betere toepassing van bestaande wetten zou daarom al verbetering van de situatie tot gevolg kunnen hebben.

6.6 Deelvraag 6: In hoeverre speelt politiek beleid op verschillende overheidslagen een rol bij de toegang tot land?

De Oost-Duitse grondmarkt wordt gereguleerd door beleid van verschillende overheidslagen. Om te beginnen is er het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (CAP) van de EU, dat in alle lidstaten gelijk is. De subsidies die onder het CAP worden verstrekt, zijn indirect gerelateerd aan het aantal hectare dat een bedrijf bezit. Bovendien worden de 'uitbetalingsaanspraken' die men nodig heeft om de subsidies te ontvangen, niet automatisch samen met de bijbehorende grond verkocht. In plaats daarvan is er een losse markt voor de aanspraken, waar men ze buiten de grond om kan verhandelen. Dit systeem moet de interventie van de EU in de productiekosten van de landbouwsector verminderen, maar leidt er ook toe dat subsidies zich naast grondeigendom concentreren in slechts enkele handen (Van der Ploeg, 2015; Rude, 2008). Wie veel subsidieaanspraken bezit, krijgt ook veel subsidie uitbetaald en kan vervolgens meer land of meer subsidieaanspraken kopen. Hierdoor worden de economische verschillen tussen concurrenten vergroot en ontstaat een vicieuze cirkel van macht en kapitaal.

Naast de EU is ook de BVVG, die instantie die belast is met de taak om de voormalige staatsgronden te privatiseren, een belangrijke actor in Oost-Duitsland. Deze instantie wordt in het Oost-Duitse debat over landproblemen vaak verweten, dat ze de grondprijs onnodig opdrijft. Dit komt vooral door de werkwijze van de BVVG: gronden worden openbaar uitgeschreven middels een veilingsysteem, wiens opzet een prijsopdrijvend effect heeft (Hüttel et al., 2013), of gronden worden direct verkocht, waarbij de koopprijs wordt berekend op basis van een *Vergleichspreissystem* (VPS), dat volgens critici (zie Forstner & Tietz, 2013, pp. 10-11) te hoge prijzen voorrekenet vergeleken met andere taxaties. Het VPS is echter wel officieel goedgekeurd door de EU en het Duitse gerechtshof.

Men moet zich er bij de kritiek op de EU en de BVVG van bewust zijn, dat beide instanties openbaar opereren en daarom strikt zijn gebonden aan regels betreffende de subsidieverstrekking. De instanties mogen middels hun handelen geen verkapte overheidssteun geven aan actoren, dus wordt hun werkwijze nauwgezet beschreven in protocollen. Zowel de EU als de BVVG vallen vervolgens echter tussen twee rollen. De BVVG streeft enerzijds een gezonde verdeling van het grondeigendom na, maar is aan de andere kant ook verbonden aan het Duitse Ministerie van Financiën, waarvoor het geld binnenbrengt. De privatiseringen van de BVVG staan bovendien onder streng toezicht en mogen niet 'te goedkoop' worden vergeven. De BVVG moet dus eigenlijk een deel van haar gronden vergeven aan kleinere boeren om de eigendomsverdeling in balans te houden, maar mag daarvoor niet kunstmatig de prijs verlagen. De enige mogelijkheid die daarom overblijft, is om arbeidsintensieve bedrijven en jonge boeren apart te laten concurreren in beperkte uitschrijvingen, die niet voor investeerders (niet arbeidsintensief) toegankelijk zijn. Voor de EU speelt een zelfde soort dilemma; zij poogt aan de ene kant haar landbouwsector te beschermen en een minimuminkomen voor boeren te garanderen, maar opereert tegelijkertijd als speler op de globale markt, die niet te veel mag interveniëren ter bescherming van de eigen producten.

In historisch opzicht kan men tot slot het beleid van de BRD als relevante factor bestempelen. Na de val van de Muur vond in Oost-Duitsland als het ware een vervanging plaats van het DDR-beleid door het beleid uit de BRD (Singelmann, 2011). De hervormingen werden snel doorgevoerd, waardoor de economie en de mensen in de Oost-Duitse lidstaten nauwelijks de tijd hadden om zich aan te passen aan het kapitalistische systeem (zie o.a. paragraaf 5.5.1). Terwijl de lokale bevolking de precieze werking van het nieuwe systeem nog probeerde te doorgronden, traden vanuit het Westen al snel investeerders toe tot de Oost-Duitse economie (Vogeler, 1996). Zij wisten veel beter dan de lokale bevolking hoe het kapitalisme en het beleid van de BRD in elkaar stak en konden zo direct een voorsprong nemen op hun Oost-Duitse concurrenten.

6.7 Terug naar de hoofdvraag: wat zegt Brandenburg over Europa?

De bovenstaande conclusies suggereren dat de regionale mix van economische, politieke, demografische en sociaal-culturele aspecten kan verklaren welke regio's het sterkst worden getroffen door de *global land rush*. Voor Brandenburg lijkt een van de belangrijkste processen daarbij vergrijzing en bevolkingskrimp, die ook – of misschien zelfs voornamelijk – de plattelandsgebieden raakt en leidt tot versterkte problemen in de opvolging van boerenbedrijven. In combinatie met grootschalige agrarische structuren, die historisch gezien in meer delen van Oost-Europa zijn ontstaan, en relatief lage grondprijzen, vallen specifieke regio's in de smaak bij investeerders. Daarnaast is ook de verdeling tussen pachtland en eigendom van belang. Een hoger percentage pachtland, maakt boeren immers afhankelijker van externe actoren. Een landeigenaar die zichzelf niet verbonden voelt met de landbouw of met de regio waarin hij land bezit, zal sneller geneigd zijn om zijn grond aan de hoogste bidder te verkopen, dan een boer die de grond zelf in eigendom heeft en deze ook inzet voor productie. Of de hiergenoemde factoren de ruimtelijke spreiding van de *land rush* altijd kunnen verklaren, kan op basis van dit onderzoek echter niet worden vastgesteld. Er is immers maar één casus onderzocht, die binnen dit onderzoek niet is vergeleken met andere gevallen. Welke factoren precies een rol spelen, verdient daarom zeker nog nader onderzoek. De literatuur legt hiertoe alvast enkele interessante lacunes bloot.

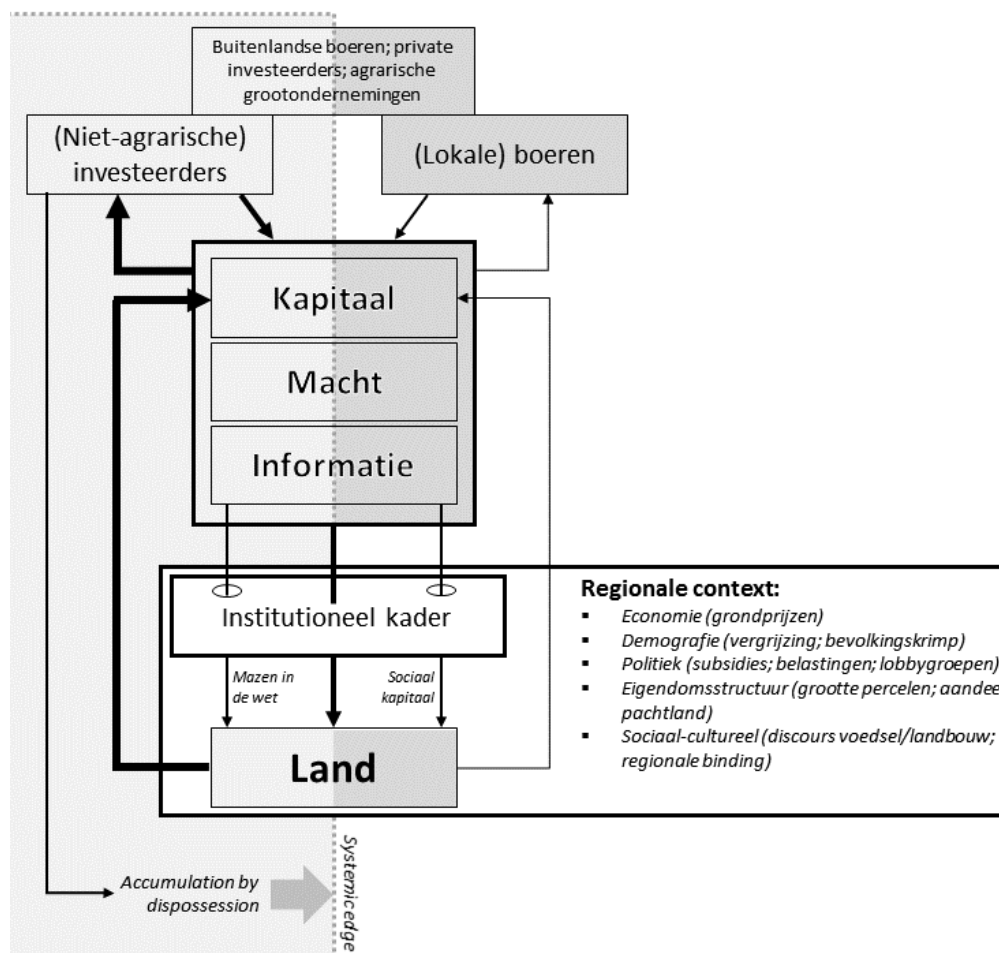
In een Europese context komen vergrijzing en bevolkingskrimp naar voren als relevante factoren, die vooral verklaren waarom de opvolging binnen de landbouwsector wordt beperkt en investeerders de kans krijgen om bedrijven over te kopen. White (2012) concludeert echter dat de bedrijfsopvolging ook in de Global South problematisch verloopt. Volgens hem wordt de opvolging daar voornamelijk belemmerd door een afnemende interesse in de landbouw en een beperkte toegang tot land voor jongeren. Hoewel White (ibid.) niet expliciet aandacht schenkt aan demografische ontwikkelingen, lijkt het onwaarschijnlijk dat de 'ontwikkelingslanden' die White heeft onderzocht, kampen met vergrijzing en bevolkingskrimp. Het is dus de vraag of die factoren de generatiewissel binnen de landbouwsector werkelijk belemmeren, of dat de problemen zich sowieso zouden voordoen vanwege een afnemende interesse in de landbouw. In heel Oost-Europa, waar de landproblemen zich binnen Europa voornamelijk concentreren, vindt men overigens wel bevolkingskrimp en vergrijzing (Eurostat, 2014).

Een tweede interessante factor is de grootschalige agrarische structuur. Hoewel de respondenten en de literatuur het redelijk eens zijn, dat de agrarische structuur in Oost-Duitsland bijdraagt aan de intrede van investeerders, is het nog de vraag of de agrarische structuur een doorslaggevende verklarende rol speelt. Wanneer we kijken naar Europa, zijn de landproblemen het grootst in Oekraïne, Bulgarije en Roemenië (Franco & Borrás, 2013; Wetzels, 2015). Oekraïne kent net als Oost-Duitsland een grootschalige agrarische structuur, maar in Bulgarije en Roemenië zijn de percelen juist relatief klein (Hagedorn, 2014). In overige gebieden met grootschalige agrarische structuren, bijvoorbeeld de Mezzogiorno, Andalusië en Schotland (Van der Ploeg et al., 2015), zijn de landproblemen echter van veel kleinere omvang (Franco & Borrás, 2013).

Ook de verdeling tussen pachtland en grondeigendom laat interessante verschillen zien tussen de landen van de EU (Swinnen & Knops, 2013, p. 2). Alleen Bulgarije kent met 89% een hoger aandeel pachtland dan Duitsland (70%). Roemenië (43%), het Verenigd Koninkrijk (43%), Italië (40%) en Spanje (36%) liggen allemaal onder het Europese gemiddelde van 53% pachtland. Hoewel de indeling per land regionale verschillen verhult, lijkt ook het aandeel aan pachtland niet zonder meer een verklaring te bieden.

Zouden lage grondprijzen alleen dan genoeg zijn om de intrede van investeerders te verklaren? Harvey (2003) ziet lage kosten wel als een voorwaarde voor *accumulation by dispossession*, waarmee kapitaalstromen zich kunnen verspreiden. Lage prijzen zijn daarmee een eerste voorwaarde, maar het lijkt te simplistisch om alleen grondprijzen op te voeren als verklarende factor voor de *land rush*. Een regionale mix van economische, demografische, politieke, sociaal-culturele factoren en de eigendomsstructuur is waarschijnlijker om te verklaren waar de *land rush* ruimtelijk neerslaat.

Over de toegang tot land in een 'Westerse context' kan worden geconcludeerd dat de transacties op de grondmarkt in de regel binnen wettelijke kaders verlopen. In tegenstelling tot andere landen waar grootschalige landacquisities plaatsvinden, is het binnen een Westerse context met een goed ontwikkeld institutioneel kader niet zozeer de bedoeling om de wet of de markt te omzeilen (via *extra economic coercion*). Kopers zijn daarentegen op zoek naar de gaten in het institutionele kader, waarmee zij makkelijker en voordeliger, maar nog altijd legaal, aan land kunnen komen. Waar die 'gaten' zich precies bevinden en in welke vorm ze verschijnen is wederom mede afhankelijk van de regionale context. Het conceptueel model uit paragraaf 2.4 wordt daarom uitgebreid met een kader, dat het belang van de regionale mix van factoren benadrukt. De gaten in het institutioneel kader zijn ook visueel aangebracht in het conceptueel model, inclusief de verschillende strategieën die actoren gebruiken om die gaten te benutten. Voor de volledigheid zijn tenslotte extra groepen actoren aangeduid, van wie het niet altijd duidelijk is aan welke kant van de *systemic edge* zij zich bevinden. Een verdere discussie van de inhoud en werkwijze van dit onderzoek volgt in hoofdstuk 7.

Afbeelding 6.1: Conceptueel model naar aanleiding van het bacheloronderzoek.

7. Discussie

7.1 Onderzoek op microniveau

In dit onderzoek is het advies van Ouma (2014; 2016) opgevolgd om de *land rush* te onderzoeken vanuit een lokaal perspectief in plaats van de meer gebruikelijke macro-economische analyses. Deze aanpak past bij de vijf aandachtspunten die Edelman et al. (2013) noemen met betrekking tot *land rush* onderzoek: aandacht voor langere historische ontwikkelingen, de dynamiek van agrarische politiek-economische structuren, juridische kaders, geografische verscheidenheid en onderzoeksmethodologie. Door te focussen op deze vijf aspecten, zou het *land rush* debat voorbij de beschrijving van het fenomeen moeten komen en een diepergaande, meer verklarende analyse kunnen geven van de problemen. Om dit onderzoek te evalueren, zullen de vijf punten van Edelman et al. (ibid.) in deze paragraaf kort worden besproken.

Het eerste aandachtspunt voor de lange historische ontwikkelingen waarin landproblemen zich voordoen, was voor dit onderzoek moeilijk te verwezenlijken. Edelman et al. (2013) geven aan dat veel *land rush* literatuur is gebaseerd op *rapid-appraisal fieldwork*, waarbij conclusies worden getrokken op basis van kort veldwerk en interviews met slechts enkele betrokken boeren. Het gevaar van deze werkwijze is dat conclusies te snel worden gemaakt en niet erg betrouwbaar zijn. De tijd en middelen die voor dit onderzoek beschikbaar waren, waren simpelweg te beperkt om langdurig onderzoek te doen, zoals het wordt voorgestaan door Edelman et al. (2013). Om een *rapid-appraisal* te voorkomen, was er binnen het literatuuronderzoek desalniettemin aandacht voor de historische ontwikkeling van Brandenburg, om de bevindingen uit het veldwerk in perspectief te kunnen plaatsen. Bovendien is contact gezocht met zo veel mogelijk verschillende actoren, teneinde een vollediger en genuanceerder beeld te krijgen van de situatie.

Veel literatuur rondom de *land rush* kent een sterke Marxistische *bias*. Binnen deze stroming staan klasseverschillen centraal en worden politiek-economische relaties als relatief stabiel beschouwd (Ouma, 2016). Hoewel het Marxisme waardevolle inzichten kan geven in de politieke economie van de *land rush*, wordt de dynamiek van politiek-economische (machts)relaties in dit onderzoek erkend. Macht wordt, in navolging van Foucault (1983), opgevat als een relationeel concept, waarbij verschillende actoren zijn betrokken en verandering continu kan plaatsvinden. Mede om deze reden is wederom contact opgenomen met uiteenlopende respondenten, die aan verschillende zijden

staan van de bestaande machtsrelaties. Een nadeel is echter dat de investeerdersbedrijven veelal niet bereid waren voor een interview en daardoor sterk ondervertegenwoordigd zijn.

Wat Edelman et al. (2013, pp. 1523-1525) aanduiden als een *plurality of legal institutions* komt in grote lijnen overeen met het *institutionele kader* dat ik onderscheid in mijn conceptueel model (zie paragraaf 2.5 en 6.7). Omdat veel onderzoek zich richt op het macroniveau, is de overlap van jurisdicties en beleid van verschillende overheidslagen en instituties op microniveau nog grotendeels ondergewaardeerd in de *land rush* literatuur. Cotula (2013) merkt op dat verschillen in nationale wetten ook verschillende omstandigheden en mogelijkheden creëren voor de *land rush*. Dit argument raakt daarom sterk aan het volgende punt; namelijk dat verschillende regionale omstandigheden, leiden tot verschillende uitkomsten.

De erkenning van ruimtelijke verscheidenheid is uiteraard een belangrijk aspect vanuit een geografische invalshoek. Hoewel een casestudy in één regio moeilijk te generaliseren is naar andere regio's, is in paragraaf 6.7 gepoogd de bevindingen uit Brandenburg in een Europees perspectief te plaatsen. De inzichten uit Brandenburg bieden daarentegen wel degelijk handzame aanknopingspunten voor verder onderzoek en een uitbreiding van de conceptuele kaders, waarbinnen we de *land rush* proberen te analyseren. Dit strookt met de opmerking van Swanborn (2003, p. 67), dat een casestudy eerder opgevat moet worden als analytische generalisatie naar een theorie, dan een steekproef-naar-populatielatie.

Tot slot moet volgens Edelman et al. (2013) de onderzoeksmethodologie steeds kritisch worden beschouwd. Dit is volgens de auteurs vooral van belang, aangezien het onderwerp politiek gevoelig ligt en er dus gedegen uitspraken gedaan moeten worden. Voor Oya (2013) moet er derhalve nauwlettend worden gekeken naar de doelstelling en gebruikte methoden in eerdere onderzoeken, wanneer men zich op die bevindingen wil baseren. Opmerkzaamheid is natuurlijk altijd geboden bij wetenschappelijk onderzoek, maar binnen de *land rush* literatuur is dit extra van belang door de genoemde *rapid-appraisals* (Edelman et al., 2013) en onduidelijke en onvolledige 'statistische' gegevens die worden gebruikt (Edelman, 2013).

7.2 Methodische reflectie

Afsluitend kunnen er twee belangrijke opmerkingen worden gemaakt over het onderzoek dat voor deze bachelorscriptie is uitgevoerd. Ten eerste over het type casestudy en ten tweede over de betrouwbaarheid van de data. Brandenburg werd aanvankelijk geselecteerd als een *deviant case*, die als extreem geval (landgrabbing in een 'Westerse' context) informatief kon zijn voor de rest van Europa (zie paragraaf 3.1). Landgrabbing blijkt echter niet zo massaal aanwezig te zijn in Oost-Duitsland als vooraf werd gesuggereerd. De casus Brandenburg is daarmee iets minder extreem dan vooraf werd gedacht, maar kan nog steeds als een *deviant case* worden aangeduid, aangezien landconcentratie en een beperkte toegang voor jonge boeren wel versterkt voorkomen in de deelstaat. Door het voorkomen van deze landproblemen in Duitsland, met een relatief sterk institutioneel kader (o.a. Transparency International, 2015), kunnen we dus redelijkerwijs aannemen dat dergelijke problemen in minder extreme gevallen binnen Europa ook voorkomen of voor kunnen komen.

Ten tweede moet de betrouwbaarheid van de resultaten worden besproken. Om de betrouwbaarheid van de onderzoeksresultaten zo groot mogelijk te houden, is aanvankelijk gepoogd een zo breed mogelijke groep respondenten te interviewen. Dit streven is redelijk goed vervuld, waarbij meerdere interviews zijn afgelegd met kleine boeren, grote boeren, ambtenaren, politici en lobbygroepen. Enkel de investeerdersmaatschappijen zijn ondervertegenwoordigd in de groep respondenten, omdat slechts één bedrijf bereid was voor een interview. De werkwijze van

investeerders is derhalve in grote mate gebaseerd op secundaire informatie, die in de overige interviews naar voren kwamen, en niet op primaire gegevens die afkomstig is van de investeerders zelf. De boeren die voor dit onderzoek zijn geïnterviewd, hebben wel persoonlijke ervaring met de investeerders als concurrenten op de grondmarkt, maar hebben niet zelf ondervonden hoe investeerders grond en bedrijven opkopen, daar de boeren allen nog in zelfstandige bedrijven werkten.

7.3 Blik op de toekomst: Europa en de *land rush*

Hoe moeten we tot slot de bevindingen uit dit onderzoek interpreteren voor de toekomst van de landbouwsector en de verspreiding van de *land rush* over Europa? Waarschijnlijk blijven de problemen in Oost-Duitsland voorlopig nog bestaan, maar het is niet uit te sluiten dat investeerders op zoek gaan naar nieuwe gebieden, wanneer de goedkope gronden in de Oost-Duitse deelstaten 'op' zijn of door waardeestijging nauwelijks nog verschillen van de grondprijzen in West-Europa. Welke regio's dan het volgende slachtoffer zijn, is moeilijk te zeggen, omdat er – hooguit met uitzondering van lage grondprijzen – niet één duidelijke gemeenschappelijke factor is, die de gebieden met landproblemen in Europa gemeen hebben. De verspreiding van de *land rush* is bovendien ook afhankelijk van het vermogen van de lokale politiek en de bevolking om adequaat te reageren om de veranderende omstandigheden en zich snel aan te passen.

Een belangrijke vraag daarbij gaat zijn: welk landbouwmodel willen we nastreven? Het doordrammen van familiestructuren gaat niet werken in Oost-Duitsland. Daarvoor zijn de bestaande structuren te lang te verschillend geweest van het Westen. De politiek kan zich daarom beter richten op de eigenschappen die de bestaande structuren bezitten, en proberen deze optimaal te benutten, in plaats van overal hetzelfde model na te streven. Grote bedrijven bieden wel degelijk voordelen in efficiëntie en productiviteit. Men moet er echter voor waken, dat deze grote bedrijven zich niet te veel macht toe-eigenen, waardoor er een grote afhankelijkheid ontstaat van één bedrijf of één gewas. De nadelige gevolgen van zulke afhankelijkheid werden gedurende dit onderzoek duidelijk, toen begin juli bleek dat KTG Agrar failliet was en daarmee mogelijk veel arbeidsplaatsen in de landbouwsector verloren konden gaan (KTG Energie, 2016). In een gezonde agrarische structuur moeten grote en kleine bedrijven echter naast elkaar kunnen bestaan. Er moet een compromis worden gevonden in het spanningsveld tussen schaalvoordelen ten behoeve van de mondiale voedselvoorziening enerzijds en kleinschalige, lokale en biologische landbouw anderzijds (hoewel biologische landbouw natuurlijk ook op grote schaal geproduceerd kan worden).

Dat in West-Europa niet overal sprake is van sterke landconcentratie, wil echter niet zeggen dat deze landen geen concentratie ervaren of niet met dezelfde negatieve gevolgen te maken krijgen. Binnen de hele hedendaagse voedselproductie vinden concentratieprocessen plaats. Niet alleen in de productie van voedsel (bv. KTG Agrar; ODEGA), maar ook in de voedselverwerking (bv. FrieslandCampina; Arla), voedingsmiddelenconcerns (bv. Unilever; Nestlé) en *retailers* (bv. Carrefour; Ahold). Investeerders, schaalvergroting en mechanisering zijn nu eenmaal kenmerken van de huidige kapitalistische economie, die niet zomaar verdwijnen. In de toekomst moeten we daarom op zoek naar een manier om de negatieve gevolgen van de ontwikkelingen zo veel mogelijk te beperken en moeten we een compromis vinden in de grootteverdeling van bedrijven. Anders bestaat het gevaar dat het Europese platteland afhankelijk wordt van enkele investeerders, die vanuit hun kantoren op honderden kilometers afstand kunnen besluiten wat er gebeurt met het land.

Literatuurlijst

Appel, F., Ostermeyer-Wiethaup, A. & Balmann, A. (ter perse). Effects of the German Renewable Energy Act on Structural Change in Agriculture – The Case of Biogas. *Utilities Policy*. doi:10.1016/j.jup.2016.02.013

Augère-Granier, M.L. (2015). *Supporting Young Farmers in the EU* [PE 559.504]. European Parliamentary Research Service. Opgevraagd via: <https://epthinktank.eu/2015/06/19/supporting-young-farmers-in-the-eu/>

Bakker, K. (2007). The “Commons” Versus the “Commodity”: Alter-globalization, Anti-privatization and the Human Right to Water in the Global South. *Antipode*, 39(3), 430-455. doi:10.1111/j.1467-8330.2007.00534.x

Baraki, M. (z.d.). *Die Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone (SBZ) – ihre sozioökonomischen Voraussetzungen und Folgen*. Opgevraagd op 10 juni 2016 via: <http://www.staff.uni-marburg.de/~baraki/Bodenreform-SBZ.pdf>

Bauernbund Brandenburg (2014). Anlage 2: Agrarinvestoren in Brandenburg. *DBB-Rundbrief, Dezember 2014*, 10-11. Opgevraagd via: http://www.bauernbund-brandenburg.de/images/Dokumente/Rundbriefe/rbb_2014-12.pdf

Bauernbund Brandenburg (z.d.). *Agrarinvestoren in Brandenburg*. Opgevraagd op 4 maart 2016 via: http://www.bauernbund-brandenburg.de/_old/Presseerklarungen/PE-133-Investoren-2.pdf

Beckmann, V. & Hagedorn, K. (1995). De-collectivisation Policies and Structural Changes of Agriculture in Eastern Germany. *MOST: Economic Policy in Transition Economies*, 5(4), 133-152. doi:10.1007/BF00996598

Böhm, A. (2000). Theoretical Coding: Text Analysis in Grounded Theory, in: U. Flick, E. von Kardorff & I. Steinke (red.), *A Companion to Qualitative Research* (pp. 270-275). Londen: SAGE Publications.

Böhme, K. (2013, 13 februari). BVVG darf Vergleichspreise verwenden. *Agrar heute*. Opgevraagd via: <http://www.agrarheute.com/news/bvvg-darf-vergleichspreise-verwenden>

Börnecke, S. (2013, 30 januari). Landgrabbing in Brandenburg: Spekulanten sichern sich Ackerflächen. *Frankfurter Rundschau*. Opgevraagd via: www.fr-online.de/wirtschaft/landgrabbing-in-brandenburg-spekulanten-sichern-sich-ackerflaechen-,1472780,21588312.html

Borras, S.M. Jr., Franco, J. & Ploeg, J.D. van der (2013). Land Concentration, Land Grabbing and People's Struggles in Europe: Introduction to the Collection of Studies, in: J. Franco & S.M. Borras Jr. (red.), *Land Concentration, Land Grabbing and People's Struggles in Europe* (pp. 6-28). Amsterdam/Brussel: Transnational Institute, European Coordination Via Campesina. Opgevraagd via: https://www.tni.org/files/download/land_in_europe-jun2013.pdf

Bridge, G. (2009). Material Worlds: Natural Resources, Resource Geography and the Material Economy. *Geography Compass*, 3(3), 1217-1244. doi:10.1111/j.1749-8198.2009.00233.x

- Buechler, H. & Buechler, J.M. (2000). Farmers, Conflict, and Identity in Eastern Germany. *Identities*, 7(1), 39-83. doi:10.1080/1070289X.2000.9962659
- Burch, D. & Lawrence, G. (2009). Towards a Third Food Regime: Behind the Transformation. *Agriculture and Human Values: Journal of the Agriculture, Food, and Human Values Society*, 26(4), 267-279. doi:10.1007/s10460-009-9219-4
- Burton, R.J.F. & Fischer, H. (2015). The Succession Crisis in European Agriculture. *Sociologia Ruralis*, 55(2), 155-166. doi:10.1111/soru.12080
- BVVG (2016). *BVVG in Zahlen und Fakten*. Berlin: BVVG Bodenverwertungs- und -verwaltungs GmbH.
- Claeys, P. & Vanloqueren, G. (2013). The Minimum Human Rights Principles Applicable to Large-Scale Land Acquisitions or Leases. *Globalizations*, 10(1), 193-198. doi:10.1080/14747731.2013.760940
- Cotula, L. (2012). The International Political Economy of the Global Land Rush: A Critical Appraisal of Trends, Scale, Geography and Drivers. *Journal of Peasant Studies*, 39(3-4), 649-680. doi:10.1080/03066150.2012.674940
- Cotutla, L. (2013). The New Enclosures? Polanyi, International Investment Law and the Global Land Rush. *Third World Quarterly*, 34(9), 1605-1629. doi:10.1080/01436597.2013.843847
- Creswell, J.W. (2012). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches*. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- D'Amato, P.M. & Falzon, J. (2015). Why Do Some Consumers Prefer Organic Food? A Discourse Analytical Perspective. *Journal of Food Products Marketing*, 21(3), 255-273. doi:10.1080/10454446.2013.843487
- Deininger, K., Byerlee, D., Lindsay, J., Norton, A., Selod, H. & Stickler, M. (2011). *Rising Global Interest in Farmland. Can It Yield Sustainable and Equitable Benefits?* Washington D.C.: The World Bank. doi:10.1596/978-0-8213-8591-3
- DESTATIS (Statistisches Bundesamt) (2010). *Ergebnisse Landwirtschaftszählung 2010*. Opgevraagd via: https://www.destatis.de/DE/ZahlenFakten/Wirtschaftsbereiche/LandForstwirtschaftFischerei/Landwirtschaftszaehlung2010/Ergebnisse_.html
- Dixon, M. (2014). The Land Grab, Finance Capital, and Food Regime Restructuring: The Case of Egypt. *Review of African Political Economy*, 41(140), 232-248. doi:10.1080/03056244.2013.831342
- Doll, H., Fasterding, F. & Klare, K. (2000). *Einfluß des Erbrechts und der Bodenpolitik auf die Organisation und Wettbewerbsfähigkeit landwirtschaftlicher Betriebe in Deutschland*. Braunschweig: Bundesforschungsanstalt für Landwirtschaft. Opgevraagd via: http://literatur.vti.bund.de/digbib_extern/zi022268.pdf
- Domdey, K.H. (1998). Privatisation in the New Bundesländer. A Critical Assessment of the Treuhand, in: T. Lange & J.R. Shackleton (red.), *The Political Economy of German Unification* (pp. 44-55). Oxford: Berghahn Books.
- Edelman, M. (2013). Messy Hectares: Questions About the Epistemology of Land Grabbing Data. *Journal of Peasant Studies*, 40(3), 485-501. doi:10.1080/03066150.2013.801340

Edelman, M., Oya, C. & Borras, S.M. Jr. (2013). Global Land Grabs: Historical Processes, Theoretical and Methodological Implications and Current Trajectories. *Third World Quarterly*, 34(9), 1517-1531. doi:10.1080/01436597.2013.850190

Europese Commissie (2012, 19 december). *Staatliche Beihilfe SA.33167 (2012/N) – Deutschland Vorgeschlagenes alternatives Wertermittlungsverfahren bei Verkäufen land- und forstwirtschaftlicher Flächen in Deutschland durch die staatliche BVVG*. Opgevraagd via: http://ec.europa.eu/competition/state_aid/cases/246093/246093_1396888_151_1.pdf

Europese Unie (2003). *CAP Reform Summary*. Opgevraagd via: http://ec.europa.eu/agriculture/mtr/sum_en.pdf

Eurostat (2014). *Eurostat Regional Yearbook 2014*. Luxemburg: Publications Office of the European Union. Opgevraagd via: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-statistical-books/-/KS-HA-14-001>

Fairbairn, M. (2014). 'Like Gold with Yield': Evolving Intersections between Farmland and Finance. *Journal of Peasant Studies*, 41(5), 777-795. doi:10.1080/03066150.2013.873977

Fock, T. (2012). Zu viel Geld von außen? Über Strukturentwicklungen und Bodenmärkte in Ostdeutschland und die Rolle externer Investoren. *Der kritische Agrarbericht*, 2012, 118-121. Opgevraagd via: <http://www.kritischer-agrarbericht.de/fileadmin/Daten-KAB/KAB-2012/Fock.pdf>

Fock, T. & Kasten, J. (2013, november). *Zu viel Geld von außen? Über Strukturentwicklungen und Bodenmärkte in Ostdeutschland und die Rolle externer Investoren*. Presentatie tijdens de Herbsttagung der Agrarsozialen Gesellschaft, Göttingen. Opgevraagd via: <http://www.asg-goe.de/pdf/HT2013/Vortrag-03-Prof-Dr-Theodor-Fock---Zu-viel-Geld-von-aussen.pdf>

Forstner, B., Tietz, A., Klare, K., Kleinhanss, W. & Weingarten, P. (2011). *Aktivitäten von nichtlandwirtschaftlichen und überregional ausgerichteten Investoren auf dem landwirtschaftlichen Bodenmarkt in Deutschland* [Landbauforschung Sonderheft 352]. Braunschweig: Johann Heinrich von Thünen Institut. Opgevraagd via: https://www.thuenen.de/media/publikationen/landbauforschung-sonderhefte/lbf_sh352.pdf

Forstner, B. & Tietz, A. (2013). *Kapitalbeteiligung nichtlandwirtschaftlicher und überregional ausgerichteter Investoren an landwirtschaftlichen Unternehmen in Deutschland* [Thünen Report 5]. Braunschweig: Johann Heinrich von Thünen Institut. doi:10.3220/REP_5_2013

Foucault, M. (1983). The Subject and Power, in: H. Dreyfus & P. Rabinow (Eds.), *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics* (pp. 208-226). Chicago: The University of Chicago Press. Retrieved from: <http://foucault.info/documents/foucault.power.en.html>

Franco, J. & Borras, S.M. Jr. (red.) (2013). *Land Concentration, Land Grabbing and People's Struggles in Europe*. Amsterdam/Brussel: Transnational Institute, European Coordination Via Campesina. Opgevraagd via: https://www.tni.org/files/download/land_in_europe-jun2013.pdf

Friedmann, H. (1982). The Political Economy of Food: The Rise and Fall of the Postwar International Food Order. *American Journal of Sociology*, 88 (Supplement), 248–286. Opgevraagd via: <http://www.jstor.org.ru.idm.oclc.org/stable/3083245>

Friedmann, H. (2005). From Colonialism to Green Capitalism: Social Movements and The Emergence of Food Regimes, in: F.H. Buttel & P. McMichael (red.), *New Directions in The Sociology of Global Development. Research in Rural Sociology and Development, Vol. 11* (pp. 229-267). Oxford: Elsevier Press.

Friedmann, H. & McMichael, P. (1989). Agriculture and the State System: The Rise and Decline of National Agricultures, 1970 to the present. *Sociologia Ruralis*, 29(2), 93-117. doi:10.1111/j.1467-9523.1989.tb00360.x

Fuchsloch, S. & Haerlin, B. (2015). *Landjäger. Europas Äcker im Ausverkauf*. Brüssel: Die Grünen/EFA im Europäisches Parlament.

Geiling, M. (1998). Germany's Changing Political Landscape, in: T. Lange & J.R. Shackleton (red.), *The Political Economy of German Unification* (pp. 32-43). Oxford: Berghahn Books.

Geisler, C. & Makki, F. (2014). People, Power, and Land: New Enclosures on a Global Scale. *Rural Sociology*, 79(1), 28-33. doi:10.1111/ruso.12030

Gerke, J. (2015, 22 juli). Urteil des Europäischen Gerichtshofes (EuGH) zum Verkauf von BVVG-Flächen in Sachsen-Anhalt. *Ostdeutsche-Bodenpolitik*. Opgevraagd via: <http://ostdeutsche-bodenpolitik.de/2015/07/22/urteil-des-europaeischen-gerichtshofes-eugh-zum-verkauf-von-bvvg-flaechen-in-sachsen-anhalt/>

Golay, C. & Biglino, I. (2013). Human Rights Responses to Land Grabbing: A Right to Food Perspective. *Third World Quarterly*, 34(9), 1630-1650. doi:10.180/01436597.2013.843853

GRAIN (2008, 24 oktober). *Seized! The 2008 Land Grab for Food and Financial Security* [GRAIN Briefing 93]. Opgevraagd via: <http://www.grain.org/e/93>

Hadjimichalis, C. (2011). Uneven Geographical Development and Socio-Spatial Justice and Solidarity: European Regions after the 2009 Financial Crisis. *European Urban and Regional Studies*, 18(3), 254-274. doi:10.1177/0969776411404873

Hagedorn, K. (2014). Post-Socialist Farmers' Cooperatives in Central and Eastern Europe. *Annals of Public and Cooperative Economics*, 85(4), 555-577. doi:10.1111/apce.12051

Haimann, R. (2015, 16 januari). Kaum beachtetes Schlupfloch. Wie Profiinvestoren beim Immobilienverkauf die Grunderwerbsteuer umgehen. *Manager Magazin*. Opgevraagd via: <http://www.manager-magazin.de/immobilien/artikel/wie-profiinvestoren-beim-immobilienkauf-die-grunderwerbsteuer-umgehen-a-1013092.html>

Harvey, D. (2003). *The New Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.

Herre, R. (2013). Land Concentration, Land Grabbing and Options for Change in Germany, in: J. Franco & S.M. Borras Jr. (red.), *Land Concentration, Land Grabbing and People's Struggles in Europe* (pp. 62-69). Amsterdam/Brüssel: Transnational Institute, European Coordination Via Campesina.

Herrschel, T. (2000). Population Shifts and Local Democratic Representation in Eastern Germany. *GeoJournal*, 50(2-3), 213-223. doi:10.1023/A:1007193213278

Higgins, B. & Savoie, D.J. (1995). *Regional Development Theories & Their Application*. Londen: Transaction Publishers.

Huggins, C. (2011). *Commercial Pressures on Land: A Historical Perspective on the 'Global Land Rush'*. Rome: International Land Coalition.

Hüttel, S. Odening, M., Kataria, K. & Balmann, A. (2013). Price Formation on Land Market Auctions in East Germany – An Empirical Analysis. *German Journal of Agricultural Economics*, 62(2), 99-115. Opgevraagd via: http://www.gjae-online.de/news/pdfstamps/freeoutputs/GJAE-718_2013.pdf

Immler, H. (1972a). Die Landwirtschaft in der DDR. Kurze Einführung, in: K. Merkel & H. Immler (red.), *DDR Landwirtschaft in der Diskussion* (pp. 7-21). Keulen: Verlag Wissenschaft und Politik.

Immler, H. (1972b). Hat die DDR die Bundesrepublik schon überholt? Thesen zur Agrarpolitik der DDR, in: K. Merkel & H. Immler (red.), *DDR Landwirtschaft in der Diskussion* (pp. 43-70). Keulen: Verlag Wissenschaft und Politik.

Immler, H. (1973). *Arbeitsteilung, Kooperation und Wirtschaftssystem. Eine Untersuchung am Beispiel der Landwirtschaft in der BRD und in der DDR*. Hamm: Verlag Rote Sichel.

Ince, O.U. (2014). Primitive Accumulation, New Enclosures, and Global Land Grabs: A Theoretical Intervention. *Rural Sociology*, 79(1), 104-131. doi:10.1111/ruso.12025

Inglis, D. & Thorpe, C. (2012). *An Invitation to Social Theory*. Cambridge: Polity Press.

Käb, P. (2010). *Agrarrechtliche Probleme einer multifunktionalen Landwirtschaft*. Göttingen: Institut für Landwirtschaftsrecht der Universität Göttingen. doi:10.5771/9783845224657

Kilian, S., Antón, J., Salhofer, K. & Röder, N. (2012). Impacts of 2003 CAP Reform on Land Rental Prices and Capitalization. *Land Use Policy*, 29(4), 789-797. doi:10.1016/j.landusepol.2011.12.004

Kjærnes, U. (2012). Ethics and Action: A Relational Perspective on Consumer Choice in the European Politics of Food. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 25(2), 145-162. doi:10.1007/s10806-011-9315-5

Kleiber, W. (2012). *Gutachten zur Geeignetheit des Vergleichspreissystems (VPS) der Bodenverwertungs- und -verwaltungs GmbH (BVVG) für die Ermittlung des Marktwerts von zu veräußernden landwirtschaftlichen Flächen*. Opgevraagd via: [https://www.bvvg.de/internet/internet.nsf/HTMLST/dPDFGutachtenProfKleiber/\\$FILE/Gutachten_BVVG_VPS.pdf](https://www.bvvg.de/internet/internet.nsf/HTMLST/dPDFGutachtenProfKleiber/$FILE/Gutachten_BVVG_VPS.pdf)

Koester, U.E. (1972). Die Errichtung landwirtschaftlicher Großbetriebe aus volkswirtschaftlicher Sicht, in: K. Merkel & H. Immler (red.), *DDR Landwirtschaft in der Diskussion* (pp. 123-127). Keulen: Verlag Wissenschaft und Politik.

Kröhnert, S. & Skipper, S. (2010). *Demographic Development in Eastern Germany*. Berlin: Berlin-Institut für Bevölkerung und Entwicklung. Opgevraagd via: <http://www.berlin-institut.org/en/online-handbookdemography/population-dynamics/east-germany.html>

KTG Energie (2016, 7 juli). KTG-Agrar-Pleite: So geht es jetzt weiter. *Agrar Heute*. Opgevraagd via: <http://www.agrarheute.com/news/ktg-agrar-pleite-so-geht>

KTG Gruppe (2015). *Unsere Vision*. Opgevraagd op 20 juni 2016 via: <http://www.ktg-agrar.de/werte/unsere-vision.html>

- Künnemann, R. & Suárez, S.M. (2013). International Human Rights and Governing Land Grabbing: A View from Global Civil Society. *Globalizations*, 10(1), 123-139. doi:10.1080/14747731.2013.760933
- Landratsamt Märkisch-Oderland (2016). *Landkreis Märkisch-Oderland. Statistischer Jahresbericht 2015*. Seelow: Landratsamt Märkisch-Oderland, Bereich Statistik und Wahlen.
- Lange, T. & Pugh, G. (1998). The Treuhand. A Positive Account, in: T. Lange & J.R. Shackleton (red.), *The Political Economy of German Unification* (pp. 56-71). Oxford: Berghahn Books.
- Li, T.M. (2011). Centering Labor in the Land Grab Debate. *Journal of Peasant Studies*, 38(2), 281-298. doi:10.1080/03066150.2011.559009
- Li, T.M. (2014). What is Land? Assembling a Resource for Global Investment. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 39(4), 589-602. doi:10.1111/tran.12065
- Malthus, T.R. ([1798] 1998). *An Essay on the Principle of Population. An Essay on the Principle of Population, as it Affects the Future Improvement of Society with Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and Other Writers*. Opgevraagd via: <http://www.esp.org/books/malthus/population/malthus.pdf>
- Margulis, M.E., McKeon, N. & Borras, S.M. Jr. (2013). Land Grabbing and Global Governance: Critical Perspectives. *Globalization*, 10(1), 1-23. doi:10.1080/14747731.2013.764151
- Massey, D. (1994). *A Global Sense of Place*. Minneapolis: University of Minnesota Press. Opgevraagd via: <https://www.unc.edu/courses/2006spring/geog/021/001/massey.pdf>
- McMichael, P. (2009a). A Food Regime Genealogy. *Journal of Peasant Studies*, 36(1), 139-169. doi:10.1080/03066150902820354
- McMichael, P. (2009b). A Food Regime Analysis of the 'World Food Crisis'. *Agriculture and Human Values: Journal of the Agriculture, Food, and Human Values Society*, 26(4), 281-295. doi:10.1007/s10460-009-9218-5
- Monk, J. (2012). Spaces and Flows, in: S. Aitken & G. Valentine (red.), *Approaches to Human Geography* (pp. 226-232). Londen: SAGE Publications.
- Münch, R. & Bauerschmidt, R. (2002). *Land in Sicht. Eine Chronik der Privatisierung des ehemals volkseigenen Vermögens der Land- und Forstwirtschaft in den fünf neuen Bundesländern*. Berlin: BVVG Bodenverwertungs- und -verwaltungs GmbH.
- Nally, D. (2015). Governing Precarious Lives: Land Grabs, Geopolitics, and 'Food Security'. *The Geographical Journal*, 181(4), 340-349. doi:10.1111/geoj.12063
- Narula, S. (2013). The Global Land Rush: Markets, Rights, and the Politics of Food. *Stanford Journal of International Law*, 49(1), 101-175.
- Netz, J. (2013). *Grundstücksverkehrsgesetz Praxiskommentar. Gesetz über Maßnahmen zur Verbesserung der Agrarstruktur und zur Sicherung land- und forstwirtschaftlicher Betriebe*. Butjadingen-Stollhamm: Agricola Verlag.

- Ody, M. (2013). Land Grabbing, 'Artificialisation' and Concentration in France, in: J. Franco & S.M. Borras Jr. (red.), *Land Concentration, Land Grabbing and People's Struggles in Europe* (pp. 30-33). Amsterdam/Brussel: Transnational Institute, European Coordination Via Campesina.
- Ohlbrecht, H. (2000). Resources for Qualitative Researchers, in U. Flick, E. von Kardorff & I. Steinke (red.), *A Companion to Qualitative Research* (pp. 373-380). Londen: SAGE Publications.
- Ouma, S. (2014). Situating Global Finance in the Land Rush Debate: A Critical Review. *Geoforum*, 57, 162-166. doi:10.1016/j.geoforum.2014.09.006
- Ouma, S. (2016). From Financialization to Operations of Capital: Historicizing and Disentangling the Finance-Farmland-Nexus. *Geoforum*, 72(1), 82-93. doi:10.1016/j.geoforum.2016.02.003
- Oya, C. (2013). Methodological Reflections on 'Land Grab' Databases and the 'Land Grab' Literature 'Rush'. *Journal of Peasant Studies*, 40(3), 503-520. doi:10.1080/03066150.2013.799465
- Pechlaner, G. & Otero, G. (2008). The Third Food Regime: Neoliberal Globalism and Agricultural Biotechnology in North America. *Sociologia Ruralis*, 48(4), 351-371. doi:10.1111/j.1467-9523.2008.00469.x
- Peluso, N.L. & Lund, C. (2011). New Frontiers of Land Control: Introduction. *Journal of Peasant Studies*, 38(4), 667-681. doi:10.1080/03066150.2011.607692
- Piketty, T. (2014). *Kapitaal in de 21ste eeuw* (L. van den Berg, M. Kaas, A. Klootwijk, D. Pieters & M. Sarkar, Vert.). Amsterdam: De Bezige Bij.
- Ploeg, J.D. van der (2010). The Food Crisis, Industrialized Farming and the Imperial Regime. *Journal of Agrarian Change*, 10(1), 98-106. doi:10.1111/j.1471-0366.2009.00251.x
- Ploeg, J.D. van der, Franco, J.C. & Borras, S.M. Jr. (2015). Land Concentration and Land Grabbing in Europe: A Preliminary Analysis. *Canadian Journal of Development Studies*, 36(2), 147-162. doi:10.1080/02255189.2015.1027673
- Pouncy, C.R.P. (2012). Food, Globalism and Theory: Marxian and Institutional Insights into the Global Food System. *Inter-American Law Review*, 43(1), 89-114.
- Pritchard, W.N. (1998). The Emerging Contours of the Third Food Regime: Evidence from Australian Dairy and Wheat Sectors. *Economic Geography*, 74(1), 64-74. doi:10.2307/144344
- Ribot, J.C. & Peluso, N.L. (2003). A Theory of Access. *Rural Sociology*, 68(2), 153-181.
- Rizov, M. (2005). Human Capital and the Agrarian Structure in Transition: Micro-Evidence from Romania. *Economic and Industrial Democracy*, 26(1), 119-149. doi:10.1177/0143831X05049405
- Ross, L. (2014). *Down on the Farm. Wall Street: America's New Farmer*. Oakland: The Oakland Institute. Opgevraagd via: <http://www.oaklandinstitute.org/down-on-the-farm>
- Rovný, P. (2016). The Analysis of Farm Population With Respect to Young Farmers in the European Union. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 220, 391-398. doi:10.1016/j.sbspro.2016.05.513
- Rude, J. (2008). Production Effects of the European Union's Single Farm Payment. *Canadian Journal of Agricultural Economics*, 56(4), 457-471. doi:10.1111/j.1744-7976.2008.00141.x

Sassen, S. (2013). Land Grabs Today: Feeding the Disassembling of National Territory. *Globalizations*, 10(1), 25-46. doi:10.1080/14747731.2013.760927

Sassen, S. (2014). *Expulsions. Brutality and Complexity in the Global Economy*. Cambridge (VS): The Belknap Press of Harvard University Press.

Schmitte, H. (2007). Darauf achten, wenn Sie Zahlungsansprüche pachten. *Top Agrar*, 8/2007, 36-39. Opgevraagd via: <http://www.topagrar.com/archiv/Darauf-achten-wenn-Sie-Zahlungsansprueche-pachten-168090.html>

Schramm, L. (2010). Verkäufe der BVVG unterliegen der Genehmigung nach Grundstücksverkehrsgesetz. Anmerkung zum Urteil des BGH vom 27.11.2009 (BLw 4/09). *NL-Briefe zum Agrarrecht*, 2, 54-56. Opgevraagd via: http://www.bodenmarkt.info/g/BM-Ex/daten/1-2/BzAR02_2010_054.pdf

Schumann, H. (2013, 11 augustus). Landgrabbing in Deutschland. Kaufen Spekulanten den Osten auf? *Der Tagesspiegel*, pp. 4-5. Opgevraagd via: <http://www.tagesspiegel.de/politik/landgrabbing-in-deutschland-kaufen-spekulanten-den-osten-auf/8621948.html>

Schutter, O. de (2009). *Large-Scale Land Acquisitions and Leases: A Set of Minimum Principles and Measures to Address the Human Rights Challenge. Addendum to the Report of the Special Rapporteur on the Right to Food to the Human Rights Council (A/HRC/13/33/Add.2)*. Geneva: Human Rights Council. Opgevraagd via: <http://www.srfood.org/en/set-of-minimum-principles-for-land-investments>

Schutter, O. de (2011). How Not to Think of Land-Grabbing: Three Critiques of Large-Scale Investments in Farmland. *Journal of Peasant Studies*, 38(2), 249-279. doi:10.1080/03066150.2011.559008

Scoones, I., Hall, R., Borras, S.M. Jr., White, B. & Wolford, W. (2013). The Politics of Evidence: Methodologies for Understanding the Global Land Rush. *Journal of Peasant Studies*, 40(3), 469-483. doi:10.1080/03066150.2013.801341

Scoones, I., Smalley, R., Hall, R. & Tsikata, D. (2014). Narratives of Scarcity: Understanding the 'Global Resource Grab'. *Future Agricultures Consortium Working Paper*, 76, 1-34. Opgevraagd via: http://r4d.dfid.gov.uk/pdf/outputs/Futureagriculture/FAC_Working_Paper_076.pdf

Seidel, G., Heinke, A., Lange, H.J., Meiner, K., Rauch, B. & Thoms, A. (1961). *Die Landwirtschaft der DDR*. Berlin: VEB Deutscher Landwirtschaftsverlag.

Singelmann, J. (2011). From Central Planning to Markets: 20 Years of Post-Socialist Transformation in an Eastern German County. *Rural Sociology*, 76(1), 1-20. doi:10.1111/j.1549-0831.2011.00048.x

Sommerville, M. & Magnan, A. (2015). 'Pinstripes on the prairies': Examining the Financialization of Farming Systems in the Canadian Prairie Provinces. *Journal of Peasant Studies*, 42(1), 119-144. doi:10.1080/03066150.2014.990894

Statistik Berlin-Brandenburg (2011). *Größenstruktur der landwirtschaftlichen Betriebe im Land Brandenburg 2010* [Statistischer Bericht C IV 7 – 3j/10]. Potsdam: Amt für Statistik Berlin-Brandenburg. Opgevraagd via: https://www.statistik-berlin-brandenburg.de/publikationen/stat_berichte/2011/SB_C4-7_3j-10_BB.pdf

Steffin, U. (2016, 1 maart). Bodenmarkt: Landwirte sehen Eigentumsrechte in Gefahr. *Agrar Heute*. Opgevraagd via: <http://www.agrarheute.com/news/bodenmarkt-landwirte-sehen-eigentumsrechte-gefahr>

Strauss, A.L. & Corbin, J. (1990). *Basics of Qualitative Research Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. Newbury Park: SAGE Publications.

Swain, N. (2013). Agriculture 'East of the Elbe' and the Common Agricultural Policy. *Sociologia Ruralis*, 53(3), 369-389. doi:10.1111/soru.12016

Swanborn, P.G. (2003). *Case-study's: Wat, wanneer en hoe?* Amsterdam: Boom.

Swinnen, J. & Knops, L. (2013). Factor Markets: Diversity under a Common Policy, in: J. Swinnen & L. Knops (red.), *Land, Labour and Capital Markets in European Agriculture. Diversity under a Common Policy* (pp. 1-12). Brussel: Centre for European Policy Studies. Opgevraagd via: http://aei.pitt.edu/47677/1/Land_Labour_&_Capital_Markets_Final.pdf

Tietz, A. (2015). *Überregional aktive Kapitaleigentümer in ostdeutschen Agrarunternehmen: Bestandsaufnahme und Entwicklung* [Thünen Report 35]. Braunschweig: Johann Heinrich von Thünen Institut. doi:10.3220/REP1449232525000

Tocco, B., Davidova, S. & Bailey, A. (2013). Determinants to Leave Agriculture in the EU, in: J. Swinnen & L. Knops (red.), *Land, Labour and Capital Markets in European Agriculture. Diversity under a Common Policy* (pp. 154-170). Brussel: Centre for European Policy Studies (CEPS).

Transparency International (2015). *Corruption by Country/Territory*. Opgevraagd via: <https://www.transparency.org>

Verschuren, P. & Doorewaard, H. (2007). *Het ontwerpen van onderzoek*. Den Haag: Uitgeverij Lemma.

Visser, O. (2008). *Crucial Connections. The Persistence of Large Farm Enterprises in Russia* (proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen). Ede: Ponsen & Looijen.

Visser, O. & Spoor, M. (2011). Land-Grabbing in Post-Soviet Eurasia: The World's Largest Agricultural Land Reserves at Stake. *Journal of Peasant Studies*, 38(2), 299-323. doi:10.1080/03066150.2011.559010

Vogel, A. (2016). Der Boden rutscht weg. *Rundbrief Forum Umwelt und Entwicklung*, 1/2016, 17-18.

Vogeler, I. (1996). State Hegemony in Transforming the Rural Landscapes of Eastern Germany: 1945-1994. *Annals of the Association of American Geographers*, 86(3), 432-458. doi:10.1111/j.1467-8306.1996.tb01761.x

Wade, R.H. (2005). Failing States and Cumulative Causation in the World System. *International Political Science Review*, 26(1), 17-36. doi:10.1177/0192512105047894

Wetzels, H. (2015, 15 juli). Roemenië word leeggehaald. Landbouwgrond te koop. *De Groene Amsterdammer*.

White, B. (2012). Agriculture and the Generation Problem: Rural Youth, Employment and the Future of Farming. *IDS Bulletin*, 43(6), 9-19. doi:10.1111/j.1759-5436.2012.00375.x

Winders, B. (2009). The Vanishing Free Market: The Formation and Spread of the British and US Food Regimes. *Journal of Agrarian Change*, 9(3), 315-344. doi:10.1111/j.1471-0366.2009.00214.x

Winders, B., Heslin, A., Ross, G., Weksler, H. & Berry, S. (2016). Life After the Regime: Market Instability with the Fall of the US Food Regime. *Agriculture and Human Values: Journal of the Agriculture, Food, and Human Values Society*, 33(1), 73-88. doi:10.1007/s10460-015-9596-9

Wisborg, P. (2013). Human Rights Against Land Grabbing? A Reflection on Norms, Policies, and Power. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 26(6), 1199-1222. doi:10.1007/s10806-013-9449-8

Wolford, W., Borras, S.M. Jr., Hall, R., Scoones, I. & White, B. (2013). Governing Global Land Deals: The Role of the State in the Rush for Land. *Development and Change*, 44(2), 189-210. doi:10.1111/dech.12017

Zoomers, A. (2010). Globalization and the Foreignization of Space: Seven Processes Driving the Current Land Grab. *Journal of Peasant Studies*, 37(2), 429-447. doi:10.1080/03066151003595325

Bijlage I: Respondenten

Interview 1: Mevrouw Sennewald

Hoofd van Bauernverband Märkisch-Oderland, onderdeel van de Deutscher Bauernverband.

Interview 2: Mevrouw Hradetzky

Jonge biologische rundveehoudster. Heeft 100 ha pachtland; 75 ha grasland, dat wordt gepacht van van *Nationalpark Unteres Odertal* en 25 ha akkerland, dat wordt gepacht van de *NABU-Stiftung*.

Interview 3: Mevrouw Kaiser

Jonge boerin die sinds twee jaar is begonnen met biologische landbouw. Ze verbouwt 1 ha suikerbieten, 3 ha vezelhennep en heeft 4 ha boomgaard, waar ook ganzen en schapen grazen. Mevrouw Kaiser is nu bezig met de aankoop van een nabijgelegen grondstuk van 10 ha. Dit grondstuk gaat 2020 uit de pacht en wordt dan verkocht.

Interview 4: Mevrouw Klemin en meneer Vössing

Twee jonge biologische boeren met 18 ha grond inclusief het erf van de boerderij. Naast akkerland met verschillende gewassen, houden ze ook kalkoenen, kippen en schapen. Opvallend detail is dat meneer Vössing het land nog traditioneel bewerkt met twee trekpaarden.

Interview 5: Mevrouw Korth en Mevrouw Schillemeit

Beide werkzaam op het Landbouwministerie van Brandenburg, het *Ministerium für Ländliche Entwicklung, Umwelt & Landwirtschaft*. Mevrouw Korth is hoofd van de afdeling *Grundsatzfragen der ländlichen Entwicklung und Landwirtschaft/Rechtsangelegenheiten*. Mevrouw Schillemeit is werkzaam als jurist op deze afdeling.

Interview 6: Willi Lehnert

Oprichter van *Bündis Junge Landwirtschaft*, een lobbygroep die opkomt voor de belangen van jonge (biologische) boeren.

Interview 7: BVVG (gesprekspartner mevrouw Fiedler, persvoorlichter)

Bodenverwertungs- und -verwaltungs GmbH. De overheidsinstantie die verantwoordelijk is voor de privatisering van voormalige staatsgronden.

Interview 8: Meneer Lampe

Vennoot binnen een e.G. (voormalige LPG) en voorzitter van Bauernverband Barnim. De e.G. bezit 1400 ha, waarvan deels gebieden die vallen onder de *Vogel- en Habitatrichtlijnen* van de EU.

Interview 9: Meneer en mevrouw Van Casteren

Nederlands echtpaar dat kort na de Wende een bedrijf is begonnen in Brandenburg. Het bedrijf heeft 420 ha voor de productie van graan, koolzaad en veevoer. Daarnaast beschikt het over 300 koeien en 300 stuks jongvee. De mest van de koeien dient als brandstof voor een biogasinstallatie.

Interview 10: Bedrijfsleider van een GmbH (voormalige LPG).

Wil zowel met zijn persoonlijke naam als de naam en plaats van het bedrijf anoniem blijven. Het bedrijf bewerkt 860 ha voor de productie van marktgewassen. Tot 1996 had het bedrijf ook melkvee.

Interview 11: Agroverbund Schulzendorf (naam gesprekspartner is onbekend)

Een bedrijf dat sinds 2009/2010 onderdeel is van de investeerdersmaatschappij Lindhorst-Gruppe. Alles bij elkaar bewerkt het bedrijf momenteel circa 5.000 ha akkerland. Een deel van de productie is maïs bestemd voor biogasinstallaties, die het bedrijf eveneens in bezit heeft.

Interview 12: Mevrouw Wesner

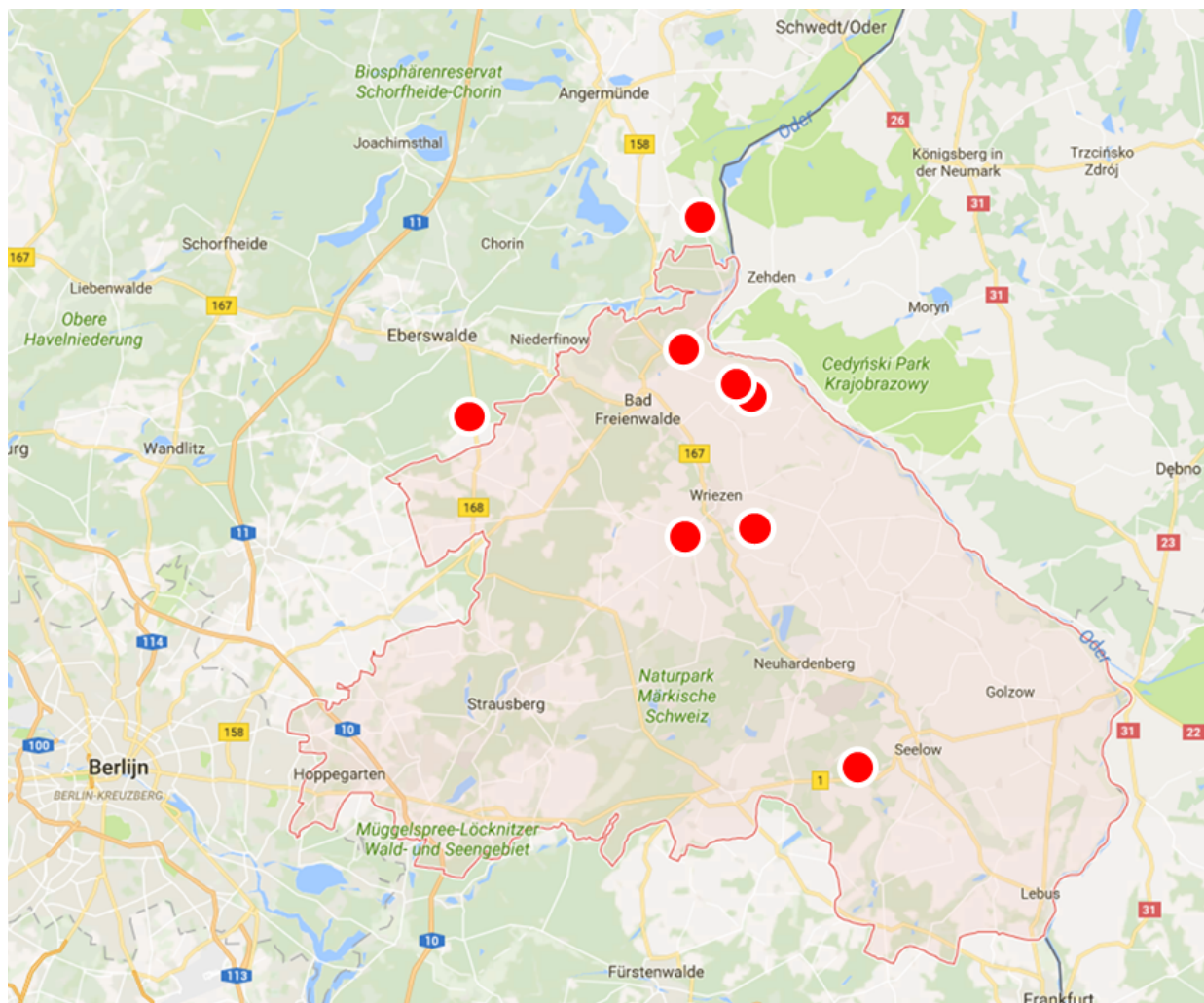
Vennoot binnen een AG (voormalige LPG) met 650 ha bestemd voor akkerbouw en melkproductie.

Interview 13: Gernot Schmidt

Voorzitter van de *Landrat Märkisch-Oderland* en politicus voor de SPD.

Interview 14: Axel Vogel

Voorzitter van *Bündnis 90/Die Grünen* in de Landtag van Brandenburg.

Afbeelding BI.1: Locatie van de boerenbedrijven, waar een interview is afgelegd voor dit onderzoek. Om privacyredenen zijn de nummers van de bijbehorende interviews weggelaten. De landkreis Märkisch-Oderland is rood gearceerd. (Kaart: Google Maps).

Bijlage II: Interview guides

Interview guide: Landwirte

Forschung introduzieren: Wer bin ich? Warum betreibe ich diese Forschung?

Gestatten Sie, dass ich das Interview aufnehme? Die Aufnahmen werden selbstverständlich nicht an Dritte weitergegeben. Darf ich in der Publikation der Forschung Ihren Name verwenden?

Betrieb

1. Bitte erzählen Sie mir zuerst mehr über Ihren Betrieb. (Groß-klein/ Vieh-Ackerbau/Gesellschaftsform/Familienbetrieb)

Grundstücksverkehr

2. Hat Ihr Betrieb sich vor Kurzem ausgebreitet? Oder planen Sie eine Ausbreitung? Um wieviel Hektar handelt es sich? Warum woll(t)en Sie ausbreiten?
3. Die Gemeinsame Agrarpolitik der EU ist seit 2014 geändert. EU-Subventionen würden u.a. auf die Anzahl Hektaren eines Betriebes bezieht und Junglandwirte könnten zusätzliche finanzielle Unterstützung bekommen. Hat diese neue EU-politik Ihre Wahl auszubreiten beeinflusst?
4. Wollen Sie Land kaufen oder pachten? Gibt es spezifische Bedingungen zum Landkauf/zur Landpacht? Welche Vorteile bietet Kauf/Pacht Ihnen?
5. Was muss man alles regeln, sollte man Land kaufen/pachten? Braucht man bestimmte Genehmigungen? Sind die einfach zu erhalten?
6. Bei wem kann man Land kaufen/pachten (zentrale Organisation oder persönliche Eigentümer)? Wie lange dauert das Verfahren? Haben bestimmte Verkäufer bestimmte Vor- oder Nachteile?
7. Gibt es Organisationen, die Hilfe bieten beim Landkauf/bei der Landpacht? Haben Sie die verwendet? Was halten Sie davon?
8. Haben Sie irgendwann Land gekauft/gepachtet von der BVVG? Was sind Ihre Erfahrungen mit dieser Organisation?
9. Bekommen Sie oft Angebote Ihr Land zu verkaufen? Von wem?

Bodenpolitik

10. Welche Hindernisse gibt es beim Landkauf (finanziell, politisch, Wettbewerb, usw.)? Was ist Ihrer Meinung nach das schwierigste Hindernis und warum?
11. Seit 1. Juli 2015 sind die Privatisierungsgrundsätzen der BVVG geändert (z.B. die maximale Losgröße ist auf 15 Ha eingeschränkt; Junglandwirte können an beschränkten Ausschreibungen beteiligen; der Marktwert der Landflächen wird via ein neues Preissystem ermittelt). Haben diese neuen Vorgaben Ihre Wahl Land zu kaufen/pachten beeinflusst?
12. Was halten Sie von den neuen Grundsätzen? Inwiefern ist die Situation für Sie geändert?
13. Es gibt manchmal Proteste gegen ‚Landraub‘ durch große (ausländische) Investoren. Haben Sie jemals an ähnlichen Protesten teilgenommen und warum?
14. Sind Sie der Meinung, dass Ihre Interessen durch die Politik ausreichend unterstützt werden? Was soll, Ihres Erachtens, die Politik für Sie noch verbessern?
15. Haben Sie das Gefühl, die Situation selbst ändern zu können? Warum nicht/Wie? Was brauchen Sie noch?

Vielen Dank für Ihre Zeit. Ich werde Ihnen in einigen Wochen eine Zusammenfassung der Forschung zusenden, worauf Sie reagieren können, bevor die Ergebnisse publiziert werden. [Geschenk]

Interview guide: Sachverständigen/Politiker/Journalisten

Forschung introduzieren: Wer bin ich? Warum betreibe ich diese Forschung?

Gestatten Sie, dass ich das Interview aufnehme? Die Aufnahmen werden selbstverständlich nicht an Dritte weitergegeben. Darf ich in der Publikation der Forschung Ihren Name verwenden?

Landwirtschaft

1. Wie hat die Landwirtschaft in Brandenburg sich seit der Wende entwickelt? Welche Probleme sind in den letzten Jahren entstanden?
2. Wie wurde der Grundbesitz verteilt? Wer hat Recht auf Grundstücke? Wer bekam die meisten Hektare?
3. Was war die Rolle der landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften und wie haben sie die Entwicklungen nach der Wende beeinflusst?

Landkauf

4. Wie einfach ist es für junge Unternehmer in Brandenburg Land zu kaufen?
5. Welchen Hindernissen müssen sie trotzen beim Landkauf?
6. Gab es diese Hindernisse schon immer oder sind sie neue Phänomene? (Ja: seit wann gibt es diese Hindernisse und wieso?)
7. Inwiefern ist die Situation in den neuen Bundesländern anders als in den alten Bundesländern? Sollten die Bauern nicht akzeptieren, dass es in der derzeitigen Landwirtschaft viel mehr und viel größere Konkurrenzen gibt? Wieso ist die heutige Situation ungerecht?
8. Welche Rolle haben große Investoren in der derzeitigen Landwirtschaft? Oder Agrarunternehmen wie KTG Agrar?
9. Warum entscheiden diese Unternehmen sich für die neuen Bundesländer? Haben sie auch spezifische Gründe sich für Brandenburg zu entscheiden?
10. Wie können diese Unternehmen so viele Hektare Grund erworben haben? Gibt es keine Einschränkungen für sie?

Politik

11. Werden Landwirte via Subventionen unterstützt (national oder EU)? Welche? Hilft das den Zugang zu Land zu lockern und auf welche Weise?
12. Hat die gemeinsame Agrarpolitik der EU den Landkauf durch große Investoren gefördert? Wie? Könnten kleine Landwirte nicht von der EU-Agrarpolitik profitieren?
13. Was ist die Rolle der BVVG in die landwirtschaftliche Probleme in Brandenburg?
14. Seit 2010 (und später am 1. Juli 2015) sind die Privatisierungsgrundsätzen für die BVVG geändert (z.B. die maximale Losgröße ist auf 15 Ha eingeschränkt; Junglandwirte können an beschränkten Ausschreibungen beteiligen; der Marktwert der Landflächen wird via ein neues Preissystem ermittelt). Was sind die wichtigste Änderungen? Warum waren diese Änderungen notwendig?
15. Haben die neue Grundsätzen bisher den gewünschten Effekt?
16. Die BVVG sagt, dass sie nicht für den Landraub verantwortlich sind, da sie z.B. nur kleine Lose ausschreiben und überwiegend an lokalen Bauern verkaufen. Was halten Sie davon?
17. Es gibt jedes Jahr Proteste gegen ‚Landraub‘ vom Bündnis Junge Landwirtschaft. Wie reagiert die Politik auf diese Proteste? Macht sie aktiv Fortschritte die Situation zu ändern? Welche? Gelingt das bisher?
18. Was soll, Ihres Erachtens, die Politik noch verbessern können?

Vielen Dank für Ihre Zeit. Ich werde Ihnen in einigen Wochen eine Zusammenfassung der Forschung zusenden, worauf Sie reagieren können, bevor die Ergebnisse publiziert werden. [Geschenk]

Interview guide: BVVG Bodenverwertungs- und –verwaltungs GmbH

Forschung introduzieren: Wer bin ich? Warum betreibe ich diese Forschung?

Gestatten Sie, dass ich das Interview aufnehme? Die Aufnahmen werden selbstverständlich nicht an Dritte weitergegeben. Darf ich in der Publikation der Forschung Ihren Name verwenden?

Organisation

1. Was ist das Ziel der BVVG? Warum ist sie gegründet?
2. Was ist die tägliche Arbeit der BVVG?
3. Wer bestimmt die Politik der BVVG? Inwiefern beeinflusst die EU die Arbeit der BVVG?

Bodenmarkt

4. Was ist der Unterschied zwischen direktem Verkauf und einer Ausschreibung?
5. Stehen alle Flächen, die zurzeit noch Besitz der BVVG sein, schon zum Kauf zur Verfügung? Wie bestimmen Sie wann ein Los verkauft wird? Wie wird der Verkauf bei potentiellen Käufern bekanntgemacht?
6. Welche potentielle Käufer melden sich für eine Ausschreibung? Darf jeder teilnehmen?
7. Was passiert jetzt mit den Landflächen, die noch nicht privatisiert sein? Liegen sie einfach brach, oder werden sie trotz benutzt? Gibt es manchmal Probleme beim Verkauf?
8. Wie kontrollieren Sie das Alteigentum der Landflächen? Gibt es spezifische Regelungen für Alteigentümer, ihr Land zurück zu kaufen/kriegen?
9. Wie bestimmen Sie den Bodenwert der Flächen? Ist das einfach der Marktwert, oder versuchen Sie vielleicht bewusst den Preis höher/niedriger zu halten?
10. Die Gemeinsame Agrarpolitik der EU ist seit 2014 geändert. EU-Subventionen würden u.a. auf die Anzahl Hektaren eines Betriebes beziehen. Bemerken Sie, dass seitdem mehr Landwirte ausbreiten wollen?
11. Manche Wissenschaftler und Journalisten sprechen von ‚Landraub‘ in Brandenburg. Was halten Sie davon? Ist das wirklich ein Problem? Wie versucht die BVVG diese Entwicklungen zu ändern? Kann/soll die BVVG diese Entwicklungen überhaupt ändern?

Neue Vorgaben

12. Seit 2010 sind die Privatisierungsgrundsätzen geändert, und seit 1. Juli 2015 gibt es noch einige Änderungen. Was waren die wichtigsten Gründe für diese Änderungen (2010 und 2015)?
13. Inwiefern ist die Arbeitsweise der BVVG geändert durch die neuen Privatisierungsgrundsätzen (2010) und die Änderungen von letztem Jahr?
14. Haben die Änderungen bisher den gewünschten Effekt?
15. Die BVVG wird bis 2030 die Privatisierung der Landflächen führen. Werden alle Landflächen dann im Privatbesitz sein?
16. Was passiert nach 2030? Wird die BVVG danach aufgelöst? Oder mit welchen Aktivitäten würde die BVVG nach 2030 beschäftigt sein?

Vielen Dank für Ihre Zeit. Ich werde Ihnen in einigen Wochen eine Zusammenfassung der Forschung zusenden, worauf Sie reagieren können, bevor die Ergebnisse publiziert werden. [Geschenk]

Bijlage III: Familiecodes en open codes

Code Family: Bedrijfsopvolging

HU: Bachelorthesis HU
File: [G:\Bachelorthesis\Interviews\Atlas.ti bestanden\Bachelorthesis HU.hpr7]
Edited by: Super
Date/Time: 2016-06-21 03:43:21

Created: 2016-06-12 15:15:15 (Super)
Codes (6): [Betriebe übernommen] [Eigentümer Einfluss auf Regionalentwicklungen] [Erbengemeinschaft] [Kinder keine Interesse] [Kinder nicht mehr hier] [Veralterung Landwirtschaft]
Quotation(s): 39

Code Family: Problemen Junglandwirte

HU: Bachelorthesis HU
File: [G:\Bachelorthesis\Interviews\Atlas.ti bestanden\Bachelorthesis HU.hpr7]
Edited by: Super
Date/Time: 2016-06-21 03:43:59

Created: 2016-06-12 20:43:09 (Super)
Codes (8): [Arbeitslosengeld] [Bevorzugung Junglandwirte] [Bürokratie] [Keine Sicherheit] [Land ist Existenzgrund] [Lokale Kontakte] [Ökologisch wirtschaften] [Viel Wettbewerb]
Quotation(s): 44

Code Family: Intrede investeerders

HU: Bachelorthesis HU
File: [G:\Bachelorthesis\Interviews\Atlas.ti bestanden\Bachelorthesis HU.hpr7]
Edited by: Super
Date/Time: 2016-06-21 03:44:29

Created: 2016-06-12 15:33:12 (Super)
Codes (6): [Aggressiv] [Betriebe übernommen] [Investor bietet Unterstützung] [Investoren] [Kapitalanlage] [Soziale Ebene]
Quotation(s): 38

Code Family: Preistreiberei

HU: Bachelorthesis HU
File: [G:\Bachelorthesis\Interviews\Atlas.ti bestanden\Bachelorthesis HU.hpr7]
Edited by: Super
Date/Time: 2016-06-21 03:44:58

Created: 2016-06-12 15:22:23 (Super)
Codes (6): [Ausschreibung BVVG] [Direktverkauf BVVG] [Gesetzliche Schwierigkeiten] [Preise steigern] [Spekulation] [Viel Wettbewerb]
Quotation(s): 26

Code Family: Mazen in wet

HU: Bachelorthesis HU
File: [G:\Bachelorthesis\Interviews\Atlas.ti bestanden\Bachelorthesis HU.hpr7]
Edited by: Super
Date/Time: 2016-06-21 03:45:26

Created: 2016-06-12 16:13:03 (Super)
Codes (4): [Betriebe übernommen] [Förderalismusreform] [Gesetzliche Schwierigkeiten] [Zahlungsansprüche]
Quotation(s): 17

Code Family: Politieke onwil

HU: Bachelorthesis HU
File: [G:\Bachelorthesis\Interviews\Atlas.ti bestanden\Bachelorthesis HU.hpr7]
Edited by: Super
Date/Time: 2016-06-21 03:45:53

Created: 2016-06-12 16:07:59 (Super)
Codes (4): [Bürokratie] [Politiker nicht interessiert] [Politiker wenig Sachverstand] [Probleme nur in 3 Bundesländern]
Quotation(s): 18

Code Family: Lobbygroepen

HU: Bachelorthesis HU
File: [G:\Bachelorthesis\Interviews\Atlas.ti bestanden\Bachelorthesis HU.hpr7]
Edited by: Super
Date/Time: 2016-06-21 03:46:23

Created: 2016-06-12 16:25:36 (Super)
Codes (3): [Bottom-up] [politische Sprachrohr] [politischer Druck]
Quotation(s): 6

Code Family: Lokale binding verdwijnt

HU: Bachelorthesis HU
File: [G:\Bachelorthesis\Interviews\Atlas.ti bestanden\Bachelorthesis HU.hpr7]
Edited by: Super
Date/Time: 2016-06-21 03:46:57

Created: 2016-06-12 15:55:59 (Super)
Codes (5): [Ausländische Landwirte] [Bottum-up] [Investoren] [Konzentration] [Soziale Ebene]
Quotation(s): 37

Code-Filter: All

HU: Bachelorthesis HU
File: [G:\Bachelorthesis\Interviews\Atlas.ti bestanden\Bachelorthesis HU.hpr7]
Edited by: Super
Date/Time: 2016-06-12 14:19:39

100 Hektar
9 Hektar
Abhängigkeit von Investoren
Adliche Flächen
Aggressiv
Agrargenossenschaft
Agrargenossenschaften wollen viel Hektaren haben
Agrarumweltprogramme
Aktiengesellschaften
Aktiv suchen
Alle bekommen mehr Geld
Alle Ebenen
Ältere Familie
Andere Erfahrungen
Andere Prioritäten für die Politik
Andersrum: ob wir nicht mehr haben wollen
Anteile verkaufen
Antrag für Mais nur 5 Minuten
Arbeit des Bauernverbandes
Arbeiter größtenteils noch im Betrieb
Arbeitsintensiv
Arbeitslosengeld
Arbeitslosengeld II
Arbeitsplätze blieben behalten
Arbeitsverteilung
Arbeitsweise geändert
Arglistig auskaufen
Arrangieren
Auch Großbetriebe in Schwierigkeiten
Aufmerksam machen
Aufwändig
Ausländer hier Betrieb gegründet
Ausländische Arbeitskräfte
Ausländische Landwirte
Ausschreibung BVVG
Bauern vs. BVVG
Bauernbund = Familienbetriebe
Bauernverband = Großbetriebe
Berlin-Nähe
Beschränkte Ausschreibungen
Betrieb scheint selbstständig
Betriebe übernommen

Bevorzugung
Bevorzugung Junglandwirte
Beziehung BVVG-Bundesregierung
Bieten aufs Blaue
Biogasanlagen
Bodenpolitische Lösungen
Bottum-up
Böden zu gut für Spekulation
Brandenburg keine Gesetzplanung
Brandenburg keine Unterstützung Öko-Umstellung
Braucht mehr Junglandwirte
Bundespolitik
Bündnis Junge Landwirtschaft
Bürokratie
BVVG-Seite
BVVG nur Dienstleister
BVVG wenig Einflussnahme
Cross Compliance
DDR im Kopf
Demographischer Wandel
Den Geldgebern verpflichtet
Deutsche Genossenschaften nicht so leistungsorientiert
Deutschland Vorreiter
Direktkauf
Direktverkauf BVVG
Direktzahlungen
Discours
Diskriminierung
EALG
EEG
Egal wer Land kauft
Eigene Führungsbezeichnung
Eigene Verpächter nicht betrügen
Eigentlich verkauft keiner Land
Eigentum = Sicherheit
Eigentümer Einfluss auf Regionalentwicklungen
Einwohner klagen über LKWs
Ellbogendenken
Endverbraucher können Druck machen
Enteignung
Entweder alles verpachtet oder zu teuer
Erben haben verkauft
Erbengemeinschaft
Erbrecht
Erlass für Behörden
Erneuerbare Energien
Erzwinglichkeit
EU-Politiker sehen LPG und Adelflächen gleich
EU Gemeinsame Agrarpolitik
Fachliche Ratschläge
Faserhanf
Finanzielle Probleme
Finanzierung innerhalb eine Woche
Flächen aus der Pacht
Flächen nicht zu weit entfernt
Flurbereinigung
Flurverteilung
Forderungen von außen
Föderalismusreform
Fördergeschichte
Förderpolitik EU
Freiwillige Mitgliedschaft
Fristen gesetzlich festgelegt
Fruchtbarer Boden
Fuß in der Tür
Geld beeinflusst Politik
Geld für anderes einsetzen

Geld nicht in Landwirtschaft verdient
Geldanlage
Genehmigung versagen
Generationswechsel
Genossen ausgekauft
Genossenschaften verschwinden
Genossenschaften viele Angestellten
Gesellschaftsform
Gesetzliche Schwierigkeiten
Gleiche Leute drin
Grobes Missverhältnis
Große Strukturen
Große und kleine Betriebe
Große und kleine Betriebe egal
Großenteils entscheidet der Preis
Grunderwerbsteuer
Grundstücksverkehrsgesetz
Hartz IV
Hälfte MOL Naturschutzgebiet
Hinter um die Hände aufhalten
Höchst bietende
Hof mit ganzem Haus gekauft
Holländer gefürchtet
Holländer risikobereit
Hörde für kleine Landwirte
Im Ort rumfragen
Immer an LPG verpachtet, also jetzt auch
Immer mehr Hektar leisten können
Inhaber arbeiten nicht im Betrieb
Initielle Investitionen
Interessevertretung
Investor bietet Unterstützung
Investoren
Investoren kaufen nicht alles
Investoren nicht an BVVG-Flächen interessiert
Investoren weniger Personal
Investorenklausel
Irgendwo mal anfangen
Junge Landwirte
Junglandwirte
Kann das nicht verhindern
Kann nicht alles auf einmal haben
Kapitalanlage
Kapitalanteilserwerbsgenehmigungspflicht
Kappung Direktzahlungen
Kauf ist trotz möglich
Kaufen und weiterverpachten
Kein Ansprechpartner
Kein Gesetz, sondern politisches Papier
Kein Kredit
Keine Druckmitteln
Keine Lösungen
Keine Nachfolger
Keine Sicherheit
Keine Verbindung zum Boden
Keiner soll mehr hungern
Keiner verzichtet freiwillig auf Geld
Kinder keine Interesse
Kinder nicht mehr hier
Kleine Bauern schwieriger
Kleine Betriebe weniger Zeit und Personal
Kleine Lose nicht lukrativ für Investoren
Komische Missstände
Konkurrenzsituation
Konzentration
Kredit bekommen
Kredit über Eltern

KTG-Betriebe nicht im Verband
Kurzfristiger Pachtvertrag
Lachhaft
Land ist Existenzgrund
Land wird an Landwirtschaft verpachtet
Landkauf gibt nicht automatisch Zahlungsansprüche
Landpachtgesetz
Landwirte wollten nicht auf Vorkaufsrecht verzichten
Landwirtschaft als 'normaler' Betrieb
Landwirtschaftliche Produktion
Landwirtschaftlicher Arbeitnehmer
Landwirtschaftsamt
Landwirtschaftsbetriebe als Partner der Kommunen
Laufzeiten von 30 und 50 Jahre
Leitbild
Lieber an Ökolandbau vergeben
Lindhorst-Gruppe
Lohnkosten irrehoch
Lohnunternehmen
Lokale Kontakte
Lokale Politik unter Druck
Lose noch zu teuer
Losgrößen früher zu groß
LPG
LPG darf nicht kleiner werden
Lukrativer
Machtkonzentration
Man bekommt nicht so viel mit
Man darf nicht kaufen von Investoren
Man sieht sie nicht
Manche Leute wollen nicht das Übliche
Markt für Zahlungsansprüche
Marktwert
Maximal 3 Monate für Finanzierung
Menschen wenig Sachverstand
Mentalität
Mietkosten Pacht
Milchvieh
Misstrauisch
Mitarbeiter schwierig zu finden
Möbelpackung
Mulchen
Mund-zu-Mund Propaganda
Nach dem Krieg
Nachfragebedarf Agrarrohstoffe
Nationale Reserve
Naturschutzgebiet
Naturschutzrechtliche Einschränkungen
Neid
Neue Vorgaben generiert
Nicht-Landwirt zahlungskräftiger
Nicht erwirtschaften
Nicht überall ein Problem
Niedrigere Preise in Polen
Niedrigzinspolitik
Nur Ackerbau
Nur etwas auf Papier
Nutzungsrecht
Oderbruch nicht besiedelbar
Ortsansässigkeit
Öffentliche Hand
Öffentlichkeitsarbeit
Ökologisch wirtschaften
Pacht muss Zinse abdecken
Pachtflächen behalten?
Pachtpreiserhöhung
Pachtvertrag meistens verlängert

Pachtverträge
Polen macht's vor
Politiker nicht interessiert
Politiker wenig Sachverstand
Politisch mehr Interesse für Großbetriebe
Politische Beziehung
politische Sprachrohr
politischer Druck
Portal Hofgründe
Praktikanten
Preis muss stimmen
Preise am Gipfel
Preise im Keller
Preise kann man nicht aus Landwirtschaft zahlen
Preise steigern
Preistreiberei BVVG
Preußenflächen
Privatbauern starker und mächtiger
Private Eigentümer wollen genau so viel Geld bekommen wie BVVG
Privatisierungsgrundsätzen
Probleme beim Kauf wenn nicht Landwirt
Probleme MOL intensiver
Probleme nicht abhängig von Betriebsgröße
Probleme nur in 3 Bundesländern
Profitieren
Rationalisierung
Rechtsanwalt
Reden
Regionale Selbstversorgung
Regionalzeitung
Reichsiedlungsgesetz
Risiken Spekulation
Sachsen-Anhalt
Säule
Scheingenossenschaften
Schnell gegangen nach der Wende
Schwer Flächen zusammen zu bekommen
Schwer Hof loszulassen
Sonderfall
Sorgen der Bauern
Soziale Ebene
Spekulation
Stetiges Dasein
Steuersicht
Stockungsbedürftig
Stolz
Streuobstwiese
Strukturen nicht geändert
Strukturwandel ist gewollt
Subventionen
Subventionen + Lebensversicherung einzige Sicherheiten
Tauschen
Technische Entwicklungen
Tiefladerbauern
Tierwohl
Traue Eigentümer
Uckermark mehr Investoren
Ulrich kannte jemanden
Umwandlung in Betriebe
Unbekannt mit Gesellschaftsformen
Unfrieden in Dörfern
Unter Dach der Investor
Unter der Hand verkauft
Überwiegend Landwirte beteiligen sich an BVVG
Verabredungen nachkommen
Veralterung Landwirtschaft
Verarschen

Vergleichs Preis System
Verkehrswert vs. Kaufpreis
Versagungsgrund
Vertragslist
Viel Wettbewerb
Vielfalt ist teurer
Volksbegehren gegen Massentierhaltung
Vor Freude rum entrüstet
Vorkaufsrecht
Vorteile Landkauf
Vorteile LPG
wackeln
Wann sterben sie endlich
Weniger gepflegt
Weniger Pacht, weil es weniger bringt
Wertschöpfung aus der Region
Wiedereinrichter
Windkraftunternehmen
Wir nehmen alle auf
Zahlungsansprüche
Zahnarzt
Zinse
Zufall
Zusammenschließung LPG

[illegible]

